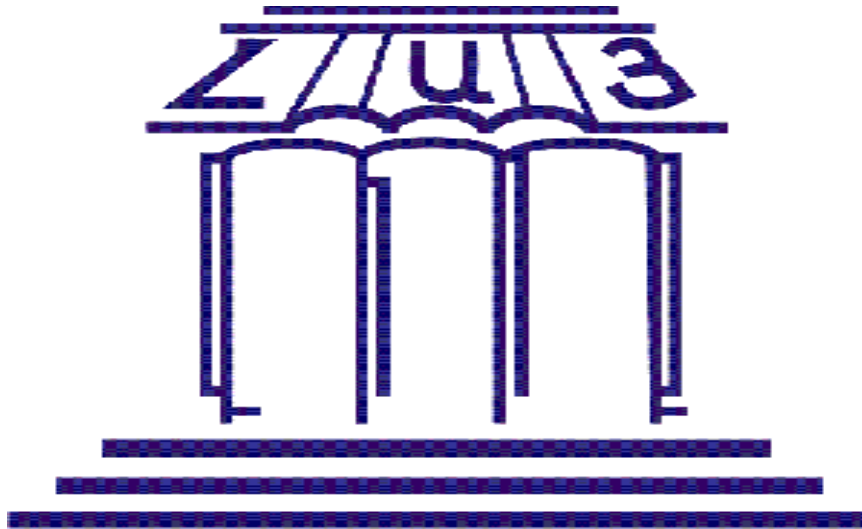

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

13600

891.99
U-50

Ord. 14
N° 160

2003

8-31-33

15-50 *ար.*

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ

Ս. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

1008 23418
36624

(Արտատպւած «ՄՈՒՐՃ» ամսագրից)

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1890

Дозволено ценз. Тифлисъ, 13-го Марта 1890 г.
 Типогр. М. Д. Ротиніанца, на Гол. пр. соб. д. № 41.

21/29-60

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ

Ա.

Աշուն էր. օրը կիւրակի: Զինջ կապուտակի վերայ թագաւորում էր աշնան մեղմահայեաց արեգակը. նա իւր բարի, քաղցր աչքերը գցել էր Անգեղակոթ գիւղին, որի վերայ մեղմիկ խաղում էր հովը:

Կիւրակի օր—ահա՛ գիւղացոց ամենաուրախ օրը. նոքա բոլորեքեանք՝ ծեր ու տղամարդ, երիտասարդ ու երեխայ, հարսն ու աղջիկ զուրսն էին գտնուում, և՛ գիւղը ներկայացնում էր մի կենդանի պատկեր: Գիւղացիք խումբ խումբ այստեղ-այնտեղ, սորա-նորա պատի տակ, որը՝ նստած գտակը մի կողմը դրած տրխատանն էր քակում, նորից պինդ կապում, որը տրեխը հանում, նոր հագնում և հետէն երբ ամուր կապում, որը կանգնած ձեռափայտին յենած ամբողջ մարմինը՝ խօսում, ասում էին բարձրաձայն միմեանց ժամանակ չը տալով. ինչպէս ասում են՝ հայի շէն էին շինել: Փոխւած էին գիւղացիք. բոլորեքեանք էլ, կարծես, մի բան էին գտած, իւրաքանչիւրը իւր մտքում «կորկոտ գցած էր երևում:

Դէպի միւս կողմը նայենք. պատն ի վեր կանգնած էին զիւղացի երիտասարդները. մէկը աննպատակ տաշ էր անում՝ դանակը ձեռին, միւսը ձեռք գօտին էր անցրած, աջ ոտը դէպի առաջ դրած, մի ուրիշը ընկերի ուսին էր կռթնած, չորրորդը գտակն էր թափ տալիս, մի խօսքով ամեն մէկը մի դիրք ունէր բռնած. դոքա լսում էին իրանց ընկերոջ, որը, ինչպէս երևում էր, շատ հետաքրքիր բան էր պատմում. ամենքն էլ ուրախ էին և, կարծես, ամեն մէկը դոցանից իւր ապագան վճռել էր և մնում էր շուտափոյթ դործադրելը:

Աչքներս վեր բարձրացնենք. տանիքները կանաչկարմրին էին տալիս. հարսն ու աղջիկ էին դոքա, որոնք խօսում էին հա խօսում. դոցա նիւթը անսպառելի աղբիւրից էր հոսում. դէմքերի արտայայտութիւնը հաստատ ոչինչ չէր ցոյց տալիս. յեղեղուկ թոռ-արեւ սրտերը մէկ ուրախանում, մէկ տրտմում էին:

Վազվզո՛ց, աղաղա՛կ... դոքա երեսաներն էին. ի՛նչպէս նոքա վազվզում են շարան-շարան, շուն ծեծելով, իրար վայր գլորելով. մի ուրիշ տեղ իբրեւ թէ օձ էին պար ածում՝ մի երկար չւան քաշ տալով և մանրիկներին վախեցնում:

Գիւղը կենդանի էր. տէր-Մարկոսն էր պակաս. ահա նա էլ տնից դուրս եկաւ, աչքերը տրորեց, ձեռքը տարաւ միրուքի տակը դէս-դէն արաւ, գաւազանը պատն ի վեր դրաւ, փէշերը յետ քաշեց, կռացաւ, ձեռքը տարաւ իւր խոր գրպանից՝ ինչպէս

անտակ հորից՝ քթախոտի տուփը հանեց, մի առանձին բաւականութեամբ կարճիկ ու հաստ մառերով կողքերին և երեսին խփեց, բացարեց և մի լաւ քաշ վերցրեց, ախորժակով քաշեց՝ կէսը միրուքի վերայ թափելով, կէսը քթի ծայրին թողնելով. Ֆարաջի տուտերը իրար քաշեց, առաւ գաւազանը և դէպի եկեղեցու բակը գնաց:

Տէր հօրը տեսան զիւղի ծերերը և քթախոտի հոտի վերայ ցածից դէպի նա շտապեցին. նոքա «օրհնեա՛ տէր» ասելով մի մի քաշ քթախոտ վերցրին և նստեցին ալեոր ալեոր զրոյց էին անում:

Ահա այսպէս անգեղակոթցիք բոլորեքեանք էլ դուրսն էին գտնւում, երբ փողոցներով անցան Բագուից նոր եկած անգեղակոթցի մշակներից մի քանիսը, որոնց մէջն էր և Բէզլարի աղայ Ստեփանը, որ երեսունին մօտ ամուսնացած տղամարդ էր: Ստեփանը երկու օր էր, որ հացից-ջրից կտրւած, տնից տեղից հեռացած, մշակների յետևիցն էր քաշ քաշ լինում, որ ինչ է Բագուացւո՛ւ մասին նրանց պատմածները լսի: Նա այնպէս էր յափշտակել, վերացել, վառւել Բագու քաղաքով, որ ման գալիս շատ անգամ ինքն իրան Բագու էր կարծում, իսկ երբեմն էլ Բագուից եկած զիւղը նոր-նոր հագուստներով և արծաթի գօտիով. բայց հէնց որ այդ խաբուսիկ պատկերը հեռանում էր նրանից և իրան տեսնում էր կոշտ բրդի չուխան հագին, տրեխը ոտներին՝ նա սառնակ ամաչում էր, ուզում էր փախչել, հեռանալ

նրանցից, նրանց մէջ չ'երևալ, բայց հետաքրքրութիւնը թող չէր տալիս, ականջները սրած էր պահում, որ նրանց պատմածներից մի ամենափոքր կէտն անգամ տալիք չը գցի:

Մշակներից ամեն մէկը ուզում էր այդ օրը, քանի որ զիւղացիները դուրսն էին գտնուում, մի լաւ ման գալ, իրանց ցոյց տալ, հայրենակիցների աչքերը շլացնել: Մշակները լացւած, գլուխները սանրած էին, հագած ունէին բաճկոնակներ արխալուղի վրայով, մէջքները արծաթի գօտիներ ածած, գլխներին քաղաքացու գտակ էր, ոտներին ճիթկաւոր պսպղուն կօշիկներ: Ոտից ցզուլսնոր էին հագնւել. նոր էր դոցա երիտասարդական հագուստը, առաջի անգամն էին ծալը բացել: Նրանց վերայ անծանօթ նայողը զարմանալով կ'ասէր. «Մի՞թէ անգեղակոթցի ծերերը սովորութիւն ունին երիտասարդի պէս զարդարւել, պճնւել: Նոցա նիհար և խորշոմներով ծածկւած երեսկահատն ու կորացած մէջքը այդ միայն իրաւունք էին տալիս ասելու:

Վեց հոգի էին ման եկողները. երկուսը երկարահասակ էին և սապատաւոր ուղտերի էին նմանում, իսկ չորսը կարճահասակ, վոխոտ մարմիններով, որոնք նմանում էին երկար ու ձիգ տարիներ գետնափոր բանտերում բանտարկւածներին, ուր զրկւած են եղել արևի կենսատու ճառագայթներից:

Մշակների աչքներովն ընկան կտուրների վերայ կանաչ-կարմիրն սուղ հարսն ու աղջիկները և ուռած

ուռած քայլերը դէպի այդ տեղ ուղղեցին: Բարսիւում էին դոցա սրտերը, չը զիտէին իրանց ինչ տեսակ ձև տան, որ նոցա զարմացնեն ու ապշեցնեն. մէկ իրանց հագուստին էին նայում, մէկ ճիթկաւոր կօշիկներին՝ արդե՞օք փոշի չի նստել և փայլը կորցրել, մէկ ընչացքներն էին ոլորում, սղալում, մէկ բաճկոնակների փեշերը յետ տանելով ձեռքերը արծաթի գօտիներն էին անցնում, կարծես ուզում լինէին ասել. «Արծաթէ գօտի ունինք ածած, լա՛ւ. նայեցէք»: Նոքա նայում էին հարսն ու աղջկերանց, իրար հետ խօսում, ծիծաղում և ամեն մէկը իրան մի բէդ էր կարծում:

Ստեփանը այդ ժամանակ աչքերը գետնին գցած, քիթ ու մոււթը կախ տւած՝ ուզում էր մի կերպ ծլկի, տափովն անցնի, որ կանայք իրան չը տեսնեն և երբ այդ դրութեան մէջ յանկարծակի իւր կնոջը տեսաւ կանանց խմբի մէջ՝ աւելի և աւելի սրտնեղեց ասելով. «Նշանածս հիմա երանի է տալիս սրանց, իսկ ես ինչո՞վ եմ պակաս սրանցից. մի՞թէ ես էլ չեմ կարող այդպէս հագնւել գալ, որ իմ նշանածը պտածակից չը նայի: Միամիտ կա՛ց, Թագուի՛, մի քիչ էլ համբերի՛ր, այսօր բրդի չուսով եմ ման գալիս, վաղը դու տես ինչո՞վ ման կը գամ և քեզ ի՛նչպէս կը զարդարեմ. Բագո՛ւն սաղ լինի...»: Հարսները զանդուկները գցեցին և զանդուկների տակից էին նայում. աղջկերքը կողքի կանգնեցին, աչքերի անկիւնով էին նայում, իսկ միջահասակ կանայք ուղ-

ղակի կանգնած երես առ երես: Հարսները արտայայտութիւնը պարզորոշ ասում էր. «Ի՛նչ կը լինէր իմ ամուսինն էլ Բագու լինէր և այսպէս զարդարւած դար»: Հասած աղջկերանց ամօթխածութեան թանձր քողով ծածկւած արտայայտութիւնը երևան հանեց իրանց սրտի եօթը կապով կապած գաղտնիքը. «Տեսնես զոքա եկել են պսակելո՞ւ»: Իսկ միջահասակ կանանց սրտերը նախանձով լցեց. մէկը մտքումը ասում էր. «Ի՛նչո՞ւ ես էլ մեծ տղայ չ'ունենամ, չ'ուղարկեմ Բագու և այսպիսի օրը պտածակից չը նայեմ ուրիշների տղաներին»: Իսկ ունեցողները ասում էին. «Իմ տղաս էլ կ'ուղարկեմ». և շտապում էր, որ ձեռքովը գար՝ հէնց այդ բոպէին իսկոյն և եթ կ'ուղարկէր, որ վաղը անպատճառ մօտը լինի փող աշխատած և լաւ հագուստում:

Մշակները յետ յետ նայելով անցան: Կանայք խումբ խումբ հաւաքւեցան և քիթ քիթ տւած խօսում էին.

— Աղջի՛, տեսնո՞ւմ ես, խօսքը բաց արաւ Շողերը, երեկւայ գիւղացի տղաներն են է՛, գնացին Բագու, եկան մարդ դարձած. դու նրանց մի ծաղիկ-ծաղիկ շորերին նայի՛ր, ասես նոր են ասղի տակից դուրս եկած. արծաթի գօտիներին մօիկ տո՛ւր, մի դրւանքայ արծաթից կարծես լինի շինւած. պսպղուն կօշիկները, պսպղուն կօշիկները, մարդու

խելք է գնում: Մեր կոշտ բառն էլ են փոխել, քաղաքավարի են խօսում: Երանի՛ ձեր մօր աչքերին, էլ ի՛նչ ցաւ ու հոգս պիտի ունենան... Ա՛յ, ա՛յ այն ձիգ ձիգ տղան տեսնո՞ւմ էք՝ Մակունց Գեալուն տղայ Դանին է, որ ձեռքով մի բան չէր գալիս...

— Վի՛, աղջի՛, նա՛ է, խօսքը կարեցին մի քանիսը, ի՛նչպէս փոխել, ի՛նչպէս զարդարել է:

— Հա՛, այն էի ասում, շարունակեց Շողերը, որ դորա ձեռքով մի բան չէր գալիս. հայրը ամենայն օր էլ անէծք-պղծք չէր մնում թափում էր գլխին. դէ ե՛կ հիմա հարցրո՛ւ, — գնաց Բագու, շնորհքին, մաքուր, քաղաքավարի մարդ է դարձել:

— Աղջի՛, խօսքդ էլ կտրում եմ, վրայ բերաւ Մարիամ աքերը, բա գիւղումը մնալով կարծում ես մեր տղայքը մարդ պիտի դառնա՞ն. մեզնման յիմար չեն, որ սուս անեն, տղաները պահեն տաւարած, վար անող շիներն. ա՛յ նրանց հայրերն են խելօք է՛, ուղարկեցին Բագու իրանց տղաները, այժմ եկել են՝ ջիբները տրաքում, սնդուկները խլթխլթում. էլ ի՛նչ ասես չեն բերել: Երէկ գնացել էի քրոջս տունը, նրանց հարեւանն է այն մէջ տեղի կապոցա շորերով տղան...

— Խաչունց Մկրտումին տղայ Սաքա՛նը, հարցրին այս և այն կողմից:

— Հա՛, հիմա Սէրգի են ասում. Բագու են փոխել անունը. ով որ Սաքան է կանչում, ասում են, նեղանում է: Հա՛, այն էի ասում, ինչե՛ր էին պատ-

մում, ի՛նչ, ի՛նչ շորեր է բերել մօրը ու քւերտանց համար, ի՛նչ ընծաներ բարեկամների համար. ասում են՝ նշան պիտի դնի, նշանի պատրաստութիւնն էլ է բերել. փո՛ղ՝ հօ էլ խօսք չը կայ:

— Դէ՛ էլ նորա մօր առաջ կը կարողանանք խօսել, խօսքի տուտը բաց արաւ Նարդիղը, էլ մեզ մարդի տեղ կը դնի՛. մինչև տղի գալը մեծ մեծ խօսելով էր ման գալիս քիթը ցցած, այժմ աստղերի տեղովը պիտի թռչկոտի: Մեր մարդին ի՛նչ ասեմ, ինչ դառնայ, դարձաւ մի կողմը, ասացի՝ ա՛յ մարդ, թող մեր երեխային էլ դոցա հետ ուղարկենք. չէ՛ որ չէ, չէ, ասաց ու սուեց կանգնեց. հիմա եկած կը լինէր, մեր աչքն էլ կը տեսնէր կ՛ուրախանար:

— Ել ասում ես ի՛նչ դառնայ, վրայ բերաւ Շողերը, բաղդաւորութեան մէջ են ընկել, աղքատութեան քարը գլորեցին դէնը: Փողը՝ փող, մարդափարութիւնը՝ մարդափարութիւն. էլ ի՛նչ ես ուզում: Հա՛, մոռացայ ասել, Սաքանը խանութ պիտի բանայ այստեղ, ապրանք էլ է բերել:

— Դէ ա՛յ տափ, պատուէի՛ մոնեմ ներս էլի, նախանձով կուրացած ասաց Հերիքնազը, բա չորս տղայ ունենամ, այսպիսի օրը ձեռքերս ծոցումս մնամ պաշկած նայելի՞ս, ախր սկի իմ Դանու եղունգը կարժեն նրա՞նք, որ նա մնայ տանը, տաւար պահի, վար անի ձեռքը կոշտացած, նրանք զնան մարդ դառնան, մեր տղերանց հետ էլ չ՛ուզենան թէ խօսեն:

— Ել մի՛ ասի, Աստուած մեր խելքը առել է,

ախր մի խելքը ամառ ձմեռ ի՛նչ անի. է՛ աշխարհս տրաքւած էլ Ուղունից, Շաղաթից, Փռնակիթից չես ասում հէնց է որ գնում են հա գնում դարտակ ջիբով, դառնում լիքը ջիբով. գնում են զիւղացի, դառնում են քաղաքացի. մենք միայն հէնց զիւղացի՛, զիւղացի՛ պիտի մնանք հա մնանք:

Աղջկերքը ոչինչ չէին խօսում, միայն նորահարսերի-կողքը կտրած ամենայն ուշադրութեամբ լսում էին նրանց ասածն ու խօսածը: Նրանք էլ ոգևորւած էին Բագու քաղաքով, նրանց մտքովն էլ շատ բաներ էր անցնում. մէկը մտածում էր. «Նղբայրս գնացած լինէր, բերած կը լինէր ինձ համար լաւ լաւ բողչամիջի շորեր»: Միւսը. «Նրանի՛ ես էլ եղբայր ունենայի»:

Կանանց մեծամասնութիւնը, որոնք տղաներ ունէին, ուրախ էին. մտածում էին. «Կ՛ուղարկենք, մենք էլ երջանիկ կը լինինք ինչպէս նրանք». իսկ նրանք որոնք այդ բաղդաւորութիւնից զրկւած էին, ոչինչ չէին կարողանում խօսել, մի բան կորցրածի պէս դէս-դէն էին տատանւում:

Մշակները հեռացան կանանց աչքերից. նոքա միւս փողոցում տեսնելով խմբւած երիտասարդներին՝ դէպի այդ կողմը ծուեցան, նոցա էլ զարմացնելու:

— Սրանց՝ մեծիկներին նայե՛ք, ասաց Սաքանը, ասես տաւար լինին, տանես Բագու կը խրսնեն՝ ծովը կը թափւեն հա՛. մի օր չեն կարող մնալ:

—Տօ՛, սկի փողոցներով կա՛րող են գնալ, Քայ-
տօնների տակ կը մնան, պատասխանեց Դանին։

Այսպէս խօսելով, ընչացքները ոլորելով և ար-
համարհական հայեացքով մօտեցան խմբւած երի-
տասարդներին։

—Գալիս են Բագուից եկածները, գնանք մօտ-
ները մի խօսացնենք, ասացին մի քանիսը խմբւած
երիտասարդներից և ուղղւեցան դէպի մշակները։

—Բարեւ ձեզ, այդ ե՞րբ էք եկել, հարցրեց
Մինասը, որ ամենից համարձակն էր։

—Երէկ ենք եկել, շատ սառը պատասխանեց
Սաքանը։

Գիւղացի տղաները դոցա չորս կողմը պատեցին
և ապշած, բերանբաց նայում էին հագուստներին,
մանաւանդ կօշիկներին ու արծաթի զօտիներին։ Նոքա
էլ աւելի հպարտացած, փքւած, հնդկահաւի նման
բարձրից էին նայում և ուղում էին ասել. «Ձեզ պէս
գիւղացիներ չենք, մենք քաղաքից ենք գալիս, լաւ
նայեցէ՛ք՝ թէ ո՛վքեր են ձեր առաջը կանգնած»։

Բոլորեքեանք էլ ուղում էին նրանց խօսացնել,
բաց չը գիտէին՝ ի՞նչպէս սկսելին և ի՞նչ հարցնէին.
ճշմարիտ է, շատ ժամանակ չէ ինչ իրանցից բա-
ժանւել Բագու մշակութեան էին գնացել և պէտք
է որ ինչպէս առաջ էին եղել իրար մօտ, այնպէս էլ
լինէին՝ ինչպէս մի գիւղի տղաներ. բաց դոցա վար-
մունքը և մանաւանդ արտաքին փոփոխութիւնը
ամօթխած երիտասարդներին կապել, կաշկանդել էր։

Մշակները անձնասիրական զգացման տակ այդտեղից
չէին ուղում հեռանալ, նոցա աւելի էին ուղում
զարմացնել մտածելով. «Մենք շատ ենք վզներս
ծռած, համետները մէջքներիս հարուստ պարոն-
ներին պլշած նայել, այժմ էլ դուք մեզ նայեցէ՛ք
և երանի տւէք. մենք ձեզնից հարուստ, քաղաքա-
վարի և խելօք մարդիկ ենք և ոչ մշակներ, ինչպէս
Բագու էինք»։

—Սաքի՛, հարցրեց կրկին Մինասը, Բագու այս-
տեղից շա՞տ է հեռու։

—Ի՞նչ ես ասում, չը լսելու գնելով։

—Հարցնողը մի և նոյնը կրկնեց կարմրելով։

—Հա, հեռու է, շա՛տ հեռու է։

—Քանի՞ օրումն էք գնում այստեղից։

—Տասը, տասն և հինգ օրում։

—Բագու քանի՞ տուն է։

—Ո՛վ է իմանում, սկի կարելի բան է, որ հա-
մարւի, մի ծայրից միւսը չի երևում, ի՞նչպէս կա-
րող ես համարել։

—Մեր գիւղի երեք չափ կը լինի՞։

—Ի՞նչ ես ասում, հազար չափ էլ չի լինի,
ասում եմ ծայրը չի երևում, գիտես, որ երկու օր
մի լաւ ձիով ման դաս՝ էլի չես կարող ամեն տեղը տեսնել։

Տղաները ապշած նայում էին Սաքանին ու
մտածում. «Ի՞նչ մեծ տեղ է եղել Բագուն և սոքա
տեսել են, երա՛նի ձեզ»։

—Հապա այդպէս մեծ տեղ կը լինի, միջի մար-

դիկ բոլորն էլ հայեր են, հարցրեց մի ուրիշը սիրտ առած:

— Զէ՛, ամեն ազգից էլ կայ. էլ ռուս ու նեմենց չես ասում, Ֆրանկ ու ինգլիզ չես ասում՝ ամենը այնտեղ են:

— Ա՛, Սաքա՛ն, դարձաւ Ստեփանը, նեղանում ես խօսալուց, դրանց մօտ էլ պատմի՛ր այն բաները, որ ինձ մօտ պատմեցիր, է՛հ, որ լսեք կը մնաք ձեռքոտներդ տափից կտրած: — Միւսներն էլ նոյնը խնդրեցին: Պանին տեսաւ որ Սաքանը համով չի նկարագրում իրանց տեսած հրաշալիքներով լիքը Բագուն, ինքը սկսեց.

— Բագու, մի խօսքով ասում էք՝ պրծաւ գնաց. Բագուն՝ դիտէք՝ մեծ, շատ մեծ տեղ է, ծովի մօտն է. ծով, է՛, որ նայում ես ոչ ջունդ ունի ոչ պուճախ, երկնքի հետ խառնւած է. վրան ինչե՛ր կայ, ինչե՛ր. — մեծ մեծ տներ շինած, ջրի երեսը զցած. ի՞նչ են անում այդ մեծ մեծ տները. — ջրի երեսին լողում, ուր ուզում, գնում են. մէկ էլ տեսար շուին փչեց, ճանապարհ ընկաւ. ի՛նչպէս է գնում, Տէ՛ր Աստուած, է՛, փը՛ռռ հա փը՛ռռ, վզգալի, ջուրը ճղելով, հրացանի գնդակը ի՛նչ կարող է նորա յետևից հասնել, թռչում է ջրի երեսին, աչքդ էլ յետևիցն գնում, մէկ էլ տեսար կորաւ, էլ չի երևում. աչքդ էլ չի ջոկում, մի ճանճի պէս է երևում: Բա չէք ասում թէ ի՛նչպէս է գնում, որ ոչ ձի կայ լծած և ոչ էլ պարանով քաշում են:

— Ի՛նչպէս է գնում, հետաքրքրւած հարցրին այս ու այն կողմից:

— Ի՛նչպէս է գնում, կրկնեց նոցա հարցը ծիծաղելով, գնում է, շատ արագ է գնում, Ֆրանկներն ու ինգլիզներն են հնարել, ջրի երեսը զցել. մէկ էլ տեսնում ես՝ մէկը դուրս եկաւ այդ տան բարձր տեղը կանգնեց և այդտեղից հրամաններ տաւ. դորա ձեռքումն է գտնւում նորա թլիսմը, որ կողմը բանալին շրջում է, այնպէս էլ պրախօղը հնազանդ գնում է:

— Բա տակ չի անում, ջրի վերայ ի՛նչպէս է մնում, հարցրեց Մինասը:

Ծիծաղեց Պանին, ընկերներին նայելով ուզում էր ասել. «Այդ տեսակ յիմար հարցեր միայն երեսաները կը տան»:

— Զէ՛, տակ չի անում, թէև շատ և շատ մեծ է, մեր եկեղեցին չը կայ, նորա տասը, տասն և հինգ չափ կը լինի. վրան գերաններ կան, որ նայում ես ցածից վեր՝ զլխարկդ ընկնում է, բոլորը ինչ որ կայ նորա ծայրումն է, նա չի թողնում որ այդ ափղահալ պրախօղը ջրի տակը գնաց: Այս ծովը. պրախօղները մէկը չէ, տասը չէ, հազար, երկու հազար, ինչ եմ ասում՝ սկի կարելի՛ է համարել, ծովի երեսը լիքն է լինում:

— Բագուայ տներից ասեմ. է՛, որ կանգնում ես մի փողոցում, նայում՝ խելքդ գնում է. մեր տների նման ձախ ու ծուռ. չեն, մի յարկանի չեն, շարքին,

երկու, երեք յարկանի, ապակիներով ծածկած առաջները, որ մտնում ես մէջը, ափսոսում ես ոտդ դնես, կոխ տաս, վռվռում է հայելու նման:

— Հասկա խանութները չես ասո՞ւմ, խօսքը խլեց Ստեփանը, մեծ մեծ խանութներ՝ դռները ողջ ապակուց...

— Հա՛, խօսքը կտրելով շարունակեց Դանին, մեծ մեծ են խանութները, դռները ողջ ապակուց, մէջները ով է խմանում ինչե՛ր են ծախում, աշխարհքիս ամեն ծալրիցն էլ բան են բերում այնտեղ. այն նաւերը չը կա՞ն, որ ասացի, նրանցով են բերում...

— Մէկը չի ծախում մի խանութում, կրկին խօսքը խլեց Ստեփանը, որը թէև Բագու չէր եղել օրումը, բաց այնքան մօտը պատմել էին, որ անգիր էր արել ամբողջ կտորներ, տասը, տասն և հինգ, քսան հոգի են ոտի վերայ կանգնած՝ առնողները այնքան շատ են, մէկը արշինով չափում է, միւսը կտրում է, մի ուրիշը ծալում է, չորրորդը թղթի մէջ է ամրացնում, տալիս գնողին, հինգերորդը փողն է առնում...

— Հա՛, հինգերորդը փողն է առնում, շարունակեց Դանին: Ի՛նչ փող, սէլի պէս է գալիս, թիով են դիզում, սկի կարողանում են օրւայ աշխատածը համարել. տօ՛, հարստութիւն, հարստութիւն այնտեղ է. դո՞ւք էլ էք ապրում, մե՞նք էլ. կեանքը ուրախ, քաղաքը լաւ, լուսաւոր, փողը շատ, է՛, էլ

ի՛նչ ասեմ, մարդ պիտի իւր աչքով տեսնէ, որ իմանայ, թէ չէ պատմելով ի՛նչ կը լինի, մէկը ասում ես, միւսը մոռանում:

— Տե՛ղ, տե՛ղ այն է և ոչ թէ մեր զիւղը, առանձին խօսում էին երեք հոգի, մենք էլ ենք ապրում, նրանք էլ. երեւի այնտեղ չի կարելի մեր հազուստով մնալ, նորա համար են սրանք փոխել:

— Բա ի՛նչպէս կարելի է, պատասխանեց միւսը, մի օր չեն թողնի որ մնանք, դուրս կ'անեն:

Մշակները թէ մի օր իրանց կեանքում երջանիկ օր պիտի տեսնէին՝ այդ օրն էր. նոքա էլ չէին յիշում իրանց այնքան տարւայ չարքաշ կեանքը. նրանց մէջքին համետ չը կար, բեռնաւորած ծանր հակով, ոտերում՝ տրեխ, մատերը դուրս դառած, կրունկները վեր ընկած. մարմինները ցնցոտիներ չէին ծածկում, հազար տեղից կպկպորած. փորները քաղցից չէին զրդրում, մէջքներին կպած, այլ լաւ հագւած, կուշտ կերած, քանի տարի է մածուկի, հաւի մսի, կաթով ճաշի համ չէին տեսել, բերանների ջուրը գնալով կերել էին, թէև իրանց տներում ասել էին. «Այս ի՛նչ կերակուր է, կերակու՛ր, կերակու՛ր Բագու են պատրաստում»: Այսպէս օրւայ հերոսներ դարձած, ամենքն էլ նրանց մասին էին խօսում, նրանց էին մատով ցոյց տալիս և իրանց համար իրարից ծածուկ փեսացու ընտրում: Յնժում էր նոցա սիրտը, ուրախ էր նոցա դէմքը, չէին ուզում որ մթնի, նոցա սրտի փափագն էր՝ ման գալ, ուրիշներին իրանց ցոյց տալ, զարմանալ:

Մշակները հեռացան. փողոցի միւս ծայրում պատահեցան խաղացող երեխաներին. փոքրները յետ փախան՝ կարծելով հայեր չեն, իսկ մի քիչ մեծերը կտուրների վերայ բարձրացան և սկսեցին զղրատի, զղրատի անել, ինչպէս սովոր են քաղաքացուն ռսերէն բարեւել, կարծելով ռուս են: Մշակները հեռացան ուշք չը դարձնելով, իսկ երեխաները մի և նոյնն էին կրկնում և աւելացնում՝ «դուրակ սաբակ, դուրակ սաբակ, չիտրի պիտրի, չիտրի պիտրի», իրանք էլ չը հասկանալով թէ ինչ են ասում:

Մշակները իբր թէ չ'իմանալով՝ ծռւեցան դէպի մարդկանց խումբը:

— Բարով էք եկել, գալուստներդ բարի, ձայն տւաւ Խաչի ապերը, որ գիւղում մեծ յարգ ու պատիւ ունէր. եկէ՛ք նստէք, տեսնենք ի՛նչ կայ, ինչ չը կայ:— Նրանք մօտեցան և բոլորին էլ բարեւեցին:

— Ի՞նչպէս էք, հարցրեց Խաչի ապերը, լա՞ւ աշխատեցիք այս քանի տարում:

— Ինչու չէ, փա՛ռք Աստուծոյ, պատասխանեց Սաքանը, Բագու գնացողը չ'աշխատի՛, հէնց դարտակ տեղիցն էլ որ ման գաս փողը հող է:

Այս պատասխանի վերայ գիւղացիները, կարծես, քնած տեղերից ցնցւած զարթեցան, աչքները չորս արած, ձեռները դէպի փողի կուտակները մեկնեցին՝ հաւաքելու այդ կենսատու արծաթը: Ամեն մէկը մտա-

ծում էր. «Կը գնամ անպատճառ, կ'ուղարկեմ անպատճառ տղիս, եղբորս». բայց ի՛նչպէս ափսոսում էին և իսկոյն տխրում, որ առաջ չեն ուղարկել, առաջ չեն գնացել:

— Ի՞նչպէս է, լա՞ւ տեղ է Բագուն:

— Շա՛տ, շատ լաւ:

— Նաւթը, ասում են, ջրի պէս է այնտեղ. ճշմարի՞տ է:

— Ի՛նչ նաւթ, է՛, այնքան հորեր կան քանդած, որ տափի երեսին սաղ տեղ չը կայ. նաւթը ցածից խփում է վեր՝ շատ վեր և այնտեղից թափւում է լճակները, ծով դառնում. փութը ինչո՞վ են ծախում. — մի կոպէկ, շատ շատ որ թանկանայ՝ կէս կոպէկ, ջրից էլ էժան:

— Փութը մի քառորդ կոպէկ, ամենքն էլ կըրկնում էին և զարմանալով միմեանց նայում:

— Տեսէք ո՛րքան շատ է, որ այդպէս էժան է, ասաց Ստեփանը նայելով իւր համազիւղացիներին:

— Շա՛տ, ի՛նչ շատ, եթէ բոլոր հորերը բաց թողնելու լինեն, աշխարհքիս ամենամեծ գետիցն էլ մեծ կը լինի:

— Հարուստ մարդիկ շա՞տ կան, հարցրեց Խաչի ապերը:

— Հէնց բոլորեքնանքն էլ հարուստ չե՛ն, պատասխանեց Դանին, աղքատի տեղ չէ. լաւ հաշւով ապրողի փողին փող չի հասնի, փող շատ ես աշխատում, բայց ինչ կ'անես, շատ էլ մնում ես.

այստեղի նման չէ, որ մի օր ցամաք հացով մարդ կառավարելի, մի օր մածնով, մի օր հաւկիթով. չէ՛, չի լինում, անպատճառ պիտի կերակուր ուտես և ի՛նչ տեսակ կերակուր, մարդու մասներն էլ հետն են գնում ուտելիս:

Գիւղացիները դարձեալ միմեանց զարմացական հայեացքով էին նայում և նոցա ասածները հալած իւղի տեղ ընդունելով՝ իրար հետ վիճում էին հեռու կանգնածները. մէկն ասում է. — «Ընչո՞ւ կ'ուտեմ, ինչպէս այստեղ եմ ապրում, այնտեղ էլ այսպէս կ'ապրեմ»:

— Զէ՛, Սանթի՛, պատասխանում է հարեանը, չես տեսնում Դանին ի՛նչ է ասում,— ասում է չի լինում:

— Տօ՛՛ նա երիտասարդ է, այդպէս կը լինի, նրանք իրանց բերանից չեն կարող կտրել, ինչպէս մենք կարող ենք անել:

Սոքա իրանց խօսակցութիւնը կտրեցին, երբ Խաչի ապերը կրկին հարց տւաւ. այս անգամ իրանց մասին էր թէ ինչո՞վ են պարապել Բագու: Նոքա չը յայտնեցին որ մշակ են եղել. այդ բանը շատ կը ստորացնէր իրանց գիրքը համազիւղացիների աչքում, ուստի Սաքանը, որ սուտ ասելում շատ վարժ էր՝ ասաց.

— Գործարաններումն ենք եղել, մշակների վերակացու: — Այդ լսելով մնացած մշակները՝ թե առան թէ թռչեն, կարծես իրանք էլ կասկածեցին, որ մշակ չեն եղել:

— Ամսական ո՞րքան էիք ստանում:

— Ո՛վ է իմանում. այնպիսի ամիս էր լինում 35 մանէթ, այնպիսի՝ 30, 25, մի խօսքով 25-ից պակաս չէ եղել. գործը լաւ կատարելուցն է. մէկ էլ տեսնում ես գործարանատէրը եկաւ, տեսաւ ամեն բան կարգին, սարքին՝ հանեց ծոցից մի կամիր, խշխշան տասանոց տւաւ, շնորհակալութիւն արաւ, դուրս գնաց. փող է, ստանում ես, դնում գրպանդ, էլ ո՛վ ժամանակ ունի նստի համարի, տեսնի ամիսը որքան է ստանում:

Սորան էին սպասում գիւղացիները. «35 մանէթ դեռ աւելորդ պարգև էլ, որ շատ անգամ կարող է 40-ին էլ հասած լինի», ասում էին միմեանց, ձեռքերը իրար քսում և բացականչում. «Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ, տես մենք իմացե՞լ ենք, մենք մեր գիւղում քնածի պէս ենք, աշխարհս տանող տանողի վերայ է, աշխատող՝ աշխատողի, իսկ մենք մածից ձեռք չենք քաշում, մեր տաւարի գոմից չենք զզւում»:

Խորամանկները ոչինչ չէին ասում, նոքա ծրագիրներ էին կազմում սուս ու փուս և զարմանում մշակների պարզամտութեան վերայ, որ այդպէս ճշդութեամբ ասում էին իրանց ստացած փողի քանակութիւնը, մոքներովն անգամ չ'անցնելով, որ նոքա անձնասիրական զգացման տակ մոռացել էին այդ պարզ հաշիւը:

Այնուհետև գիւղացիները շատ երկար հարց ու փորձ արին Բագուայ մասին. մշակները աշխատում

էին, որքան կարելի է, չափազանցօրէն նկարագրել իրանց տեսած քաղաքը և գերբնական երևցնել նոցա աչքերին:

Արեւը մայր մտաւ. հնչեցին եկեղեցու զանգերը. գիւղացիները խաչ հանեցին երեսներին, օրհնեալ է Աստուած յամենայն ժամ, ասելով ոմանք գնացին իրանց տները, իսկ ոմանք եկեղեցի:

Բ.

Մութը գետինն էր առել, խէր ու շառը բաժանել, ոտը խաղաղւել, կտրւել. ամեն մարդ շտապում էր տուն իւր սրտինը, իւր բարի ցանկութիւնը իւր օջաղի մօտ, կոճերի տակ ասել, խօսել ուրախ ուրախ: Որքա՛ն քաղցր, սիրելի էր այդ բոլորին չափահաս որդին ծնողի համար, ամուսինը՝ կողակցի, եղբայրը՝ բրոջ, որովհետեւ առաջներին օտարութիւն՝ հեռու երկիր կար գնալու:

Արդէն ամեն մէկը հաստատ որոշել էր Բագու գնալու խնդիրը: Ստեփանը, որ մենք տեսանք նորեկ մշակների հետ, բոլորովին անձնատուր էր եղած այդ հարցին. նա վառւել, ոգևորւել էր և հաստատ վճռել էր այլ ևս չը մնալ գիւղումը. գիւղի օդը, գիւղի նիստ ու կացը նրան անտանելի էր թւում. նա շտապում էր որքան կարելի է շուտով տրեխների փոշին թափ տալ և պանդխտի ցուպը ձեռքը առնելով՝ հեռանալ գիւղից:

Ստեփանը մշակների հետ զրոյց անելով ճա-

նապարհ էր գցել նրանց, այժմ յետ էր դառնում տուն. նա թռչկոտում, ցատկոտում էր գիւղի ծուռ ու մուռ ճանապարհներով՝ անդադար քարերով ընկնելով. նա մոռացել էր ամեն ինչ. նորա մտածողութիւնը միայն կենդրոնացել էր Բագուայ վերայ. ոչ մի բան չէր տեսնում, ոչ մի բան չէր կարողանում մտածել, միայն աշխատում էր շուտով տուն ընկնել, աչքալոյս տալ, որ այնուհետեւ աղքատութեան քարը զլորած է համարում իրանց ընտանիքի համար. որչա՛փ քաղցր էր տեսնել իւր ընտանիքը ազատ այդ աղքատութեան ծանր քարի ճնշումից, բոլորովին ազա՛տ... Կարո՞ղ էր չը թռչկոտալ Ստեփանը, կտուրներին վրայով չը ցատկոտել. մի՞թէ նա միայն դրանով էր բաւական. — ոչ, այդ շատ քիչ բան համարեց, երբ մշակների բոլոր ասածները մտաբերեց. «Աղքատութեան քարը զլորելը կայ ու կայ, մտածեց նա, դու ուրիշ բան ասա՛... չէ մին սրանից յետո՛յ էլ պիտի վիզներս փոկ անենք, փողի առաջ դողդողանք. էլ պրծաւ, հէ՛նց ապրեմ, հէ՛նց տունս պահեմ, որ սաղ աշխարհքը զարմանայ. Սաքուն, Դանուն նման կ'ապրե՛մ, նրանք չեն իմանում. ե՛ս, ե՛ս կը տեսնեն ինչե՛ր կ'անեմ մի երկու տարուց յետոյ...»

Ստեփանը հասաւ տուն. կնիկը, որդիքը շատ ուրախացան իրանց տէր-տիրականին սովորականից դուրս ուրախերես տեսնելով. որդիքը — երկու աղջիկները՝ Զառին ու Մանուշակը, որոնցից առաջինը վեց տարեկան էր, իսկ երկրորդը՝ չորս, հեռուից հեռու

չէին ման տալիս իրանց հօր շուրջը, մօտեցան, մինչև անգամ ուզեցին նորա գողում նստել. իսկ փոքրիկ տղան, որ նոր-նոր սկսել էր չորեքթաթ տալ, աչքերը գցած հօր մեծ մեծ, ուրախութեամբ լիքը աչքերին, մի կերպ փորսող տալով մօտեցաւ՝ ոտերին, ձեռներին անելով, փափլիկ թաթիկը դրաւ կոշտ ծնկան, սպասելով որ ուրախ հայրը վերցնի, ձեռքերի վերայ առնի: Թագուհին—Ստեփանի կողակիցը, աչքի անկիւնով նայելով մարդու լացն, սպիտակ, նարդ ճակատին, չափից դուրս ուրախ ու զւարթ դէմքին և սրած ընչացքին՝ ժպտաց, մի քնքշական զգացմունքով համակեցաւ, իւր աչքերն էլ փայտապեղին, իւր յօնքերն էլ յետ գնացին. որքա՛ն ուրախ կը լինէր միշտ այդպէս տեսնէր, միշտ այդպէս զգար...

—Խէ՛ր լինի, տեսնես ի՛նչ կայ, որ ուրախ է, մտածում էր ուրախ ուրախ Թագուհին. հիմա լաւ ժամանակն է՝ ասեմ, որ մի քանի պակասորդ ունիմ առնի. վա՛յ թէ էլի բարկացաւ... չէ՛, ասեմ, նա ուրախ է, չի բարկանայ. այսօր էն ի՛նչ էր իմ դրութիւնը մեր հարեանների մօտ, — քօշերիս կապը կտրած, գլխիս լաշակը ծորրած, արխալուղս արհուրած արհուրած դառած. չէ՛, պիտի ասեմ ինչ էլ որ լինի:

—Ա՛յ տղայ, դարձաւ ամուսնուն, բա ե՞րբ ես առնելու քօշերս, լաշակս... և հազիւ հազ կարողացաւ այդ բոլորը ասել:

—Ռու մեծ բաներ ուզի, դրանք ինչե՛ր են, դու դեռ մի քիչ համբերի, յետոյ կը տեսնես ինչ

կը լինի, տես քեզ խառ ու զուճաշում չեմ պահում, — էլ սաղորի քօշերս որն է, զառ չարդաթս, արբիւշում, զարբար արխալուղս, բոլորը բոլորը աւել աւել կը լինի, սկի մի բանի նեղութիւն չես քաշիլ:

Թագուհին սկզբում կարծեց մարդը իրան ձեռն է առել, ծաղր է անում, բայց յետոյ տեսնելով որ անկեղծ խօսքեր են, որ դուրս են գալիս յորդառատ կերպով Ստեփանի բերանից, ոտը աւելի առաջ դրաւ:

—Ել ե՞րբ, ասաց աւելի համարձակ, քանի՛ մէկ սպասեմ, թողնեմ, որ բանը բանից անցնի, միաս երևայ, յետոյ առնես. երեւի քաղաքը ցորեն ես տանելու ծախելու, կ'առնես չէ՞:

—Աղջի՛, ի՛նչ քաղաք, ի՛նչ ցորեն, գիժ է, զլխին ձի է քացի տուել, ես ինչ եմ ասում, սա ինչ. բա ականջներդ. բամբակով լքցրել ես, այսքան հարայ ենք տալիս հարայ՝ դեռ դու նոր ես Վարդան վա՛յ անում. հա՛, հա՛, հա՛, լաւ կնիկ ես, լաւ իմ աշխատածը կը պահես այդ անխելք գլխովդ... Բագու եմ զնալու, Բագո՛ւ, դու հիմիկանից պատրաստութիւնը տես, ճղած, ճոթածը կարի՛ր, կարկատի՛ր, որ մի բանի էլ ասես պակասութիւն չը քաշեմ. դու տես աջնաղից ինչե՛ր եմ բերելու է՞. դու տունը լաւ պահի՛ր, երկու տարի չի անցնիլ և մենք կ'ապրենք այնպէս ինչպէս մի քաղաքացի, էլ չես ասի՛ ա՛յս բեր, ա՛յն բեր, այն ժամանակը առանց բերանիդ նեղութիւն տալու իւր ոտովը կը գայ առաջդ կը կանգնի. լա՛ւ է, բաւական ես ինձնից, սրանից էլ աւել ի՛նչ

ես ուզում. բայց պէտք է մի քիչ հուփ տւած ապ-
րել, շատ կը տեսնես, շատ էլ շող կը տաս:

— Բագո՞ւ. ա՛յ մարդ, էդ ի՞նչ ես ասում, բա ասա
մենք էլ մարդամէջի կ'երևանք էլի. խալխի կնանիքը
այսօր քիթները ասողերի տեղերովն էին մանածում,
չէին էլ ուզում մեզ հետ խօսել, ինչ է մինի տղան,
միւսի մարդը Բագու է. լա՛ւ, հիմա էլ թող չը խօսեն,
ա՛յ ես նրանց գլուխը թաղեմ, ցա՛ւս քաղեն նրանք
էլ, նրանց մարդիկն էլ, հէնց են իմանում թէ մենակ
իրանք են աշխարհում, մին կենամ, մին հագնւեմ,
որ բերանները մնայ բաց. խէ դու ո՞ւրմից ես պա-
կաս, — Դանո՞ւց, Սաքո՞ւց, որ սաղ Բագուն հաւաքել
են, վեր առել եկել:

— Աղջի՛, մարդի անուն տո՛ւր, ինչ ես խօսում.
Թող քո այդ քիթները ցից կնանիք սպասեն մի
երկու տարի էլ, այն ժամանակն թող քիթները տա-
նեն ասողերին կայցնեն. ը՛հ, էլի խելքները պակաս
կնանիք են է՛, հէնց են իմանում թէ մենակ իրանց
տղաներն են աշխարհումն, բա մենք ոչինչ, լա՛ւ:

Թագուհին էլ ամուսնու նման վառւեցաւ. սիրու-
նատեսիլ կերպարանքը մի բոպէում փոխւեցաւ — զւար-
թացաւ. սև-սև, խոշոր աչքերը ծիծաղկոտ կոպերի
մէջ փայլեցան, ձեռք ու ոտքը ուրախութիւնից դող
ընկաւ, շտապում էր ամեն ինչ, ինչ որ ամուսնու
բերանից դուրս էր գալիս, մի ակնթարթում կա-
տարել, վերջացնել. բայց ուրախութիւնից մի տեղ
հանգիստ չէր նստում, կամ սնդուկն էր բանում,

շորերը հանում կամ մի ուրիշ տեղից կապոց էր բե-
րում, շորերը միմեանցով տալիս: Այսպէս անվերջ
մինչև լոյսը կը խառնէր, միմեանցով կը տար եղած
չեղածը, եթէ Ստեփանը չընկատէր նրան, որ հանդար-
տութեամբ մի տեղ նստի, իւր բանին կենայ:

Երջանիկ էր Ստեփանը. առաջի անգամն էր, որ
նա այնպէս ջերմ սիրով տղային կրծքին սեղմեց,
համբուրեց, առաջի անգամն էր, որ այնպէս քաղցր
քաղցր, առանց բարկանալու, հայհոյելու իւր կո-
ղակցի հետ մի երեկոյ անցկացրեց: Նորա ոգևորու-
թիւնը դեռ չէր նստել, ներսը, կարծես, քանի զնում
այնքան աւելի էր եռում, եփում. նստած տեղը քրտնել
էր, կարծես, վաղելուց էր տուն ընկել. գտակը դրած
գետնին, ձեռքը կողքին՝ երևակայում էր իրան Բագու:
Բագուն նորա աչքին պատկերացաւ մի այնպիսի քա-
ղաք, որ «ոչ ճունդ ունի ոչ պուճախ». այժմ ինքը
ընկած է այդ քաղաքը, փողը ալի պէս է, հաւա-
քում է հա հաւաքում, չի կշտանում, չի ուզում
շուտով տուն դառնալ, ուզում է աւելի փող աշխա-
տել, բոլորովին ապահովւել և ապա թէ առօք-
փառօք յետ դառնալ: Յետ դարձաւ. զբաղանքները տը-
րաքում է, ապրում է ինչպէս մի բէգ. նա թիք տւաւ՝
իրան բէգի ղիրք տալով:

Թագուհին բանի տակ նստած՝ ասեղը ձեռքին
կարկատան էր անում, մի և նոյն ժամանակ վառւած
երևակայութեամբ Բագուայ մասին մտածում. — ա-
մուսինը յետ է դարձել հագուստը փոխած, բերել է

շատ փող և հագուստներ, աղջիկները քաղաքացու հագուստում են, իսկ ինքը արծաթի գոտի ունի ածած: Անցաւ մի երկու ամիս, ձիաները կանգնեցին բակումը, պատրաստուում են գիւղը թողնելու. քաղաքում են և ի՛նչպիսի տներում են ապրում, ի՛նչպէս են հագնւած, ո՛րքան երջանիկ և ուրախ են... Թագուհին այնքան էր յափշտակւել, որ փոխանակ ծորած տեղերը կարկատելու, սաղ տեղերին էր գցում կարկատանը և կրկին քանդում:

Երեխաները քնած են. ձայն-ձուն չը կայ: Ստեփանի ականջը ձայնի էր, նրան շատ վատ էր թւում, որ աքաղաղները շուտով չէին յայտնում իրանց ձայնով բարի լոյսը. նորա համար ժամանակը կանգնած էր, առաջ չէր գնում, կարծես, մութը անվերջ պիտի տւէր, իսկ քունը, հէնց գիտենաս, նորա աչքերը չը գիտէին. երեւակայութիւնը հեռուները չէր գնում, բարձր թռիչքները փողի կոյտերն էին, որ ուրախ ուրախ աչքերը մեծ բացած հաւաքում հա հաւաքում էր: Ստեփանը չէր դադարում այդ մի և նոյնը զանազան ձևերով երեւակայել:

Թագուհին դադրեց կարկատաններից, կարի վերայ ննջեց՝ քաղցր երազներ տեսնելով ապագայի համար: Ստեփանն էլ ոսկու կոյտերի վերայ ննջեց և այդ ոսկու կոյտերը քնած տեղն էլ հանդիատ չը տւին:

Գ.

Սուրբի լուսին քաղցր հնչում էին եկեղեցու զանգերը և ժամասէրներին հրաւիրում Աստուծոյ տունը: Ոտի վերայ էին զիւղացիները, ծերերը կուշ ու ձիգ անելով եկեղեցի էին գնում, հարս ու աղջիկ անլւայ կուժերը ուսերին իրանց աղբիւրն էին շտապում: Աղբիւրը կենդանացաւ լուսաբացի հետ, սպիտակ ու կարմիր լաշակներ էր, որ փռւում էին նորա վերայ. նոքա ախորժակով չումի-չումի երեսներով տւին պաղ ու վճիտ ջուրը, զւարթացան և թշերի վերայ թարմ վարդեր բացւեցան. լցրին իրանց սիրելի կուժերը աղբիւրի ակից և ուսերին դրած կաքաւի պէս շորորալով ու ցատկտալով տուն եկան, կժերը վայր դրին, աւելը ձեռներն առան, տուն ու դուռը սկսեցին աւել, սրբոտել:

Ստեփանի կինը վաղ զարթել, անթեղած կրակը իրար էր դրել, ջուրը բերել, սրբոտել. իսկ Ստեփանը գիշերւայ մեծ մասը անքուն անցնելով, անդադար Բագուայ մասին մտածելով, այն մի մասն էլ քաղցր քաղցր երազներ տեսնելով՝ դարձեալ Բագուայ մասին վեր էր կացել առաւօտ-առաւօտ Մկրտումենց տուն գնացել Սաքանին Բագուայ մասին հարց ու փորձ անելու:

Ժամը վերջացաւ. ժամաւորները դուրս եկան, «ողորմի Աստուած» ասելով քթախոտ համեցէք արին իրար և ոտերը կախ տւին: Տէր-Մարկոսն էլ դուրս

եկաւ և խօսակցութիւնը աւելի կենդանացաւ: Ծերերի մէջն էր և Մկրտում ապէրը՝ Սաքանի հայրը. նա կուշ եկած, աչքերը կուլ գնացած, երեսը խորշոմներով ու կնճիւններով ծածկւած, ճերմակ կոշտ միտուքը խճճւած՝ երեսին կպած, ծնօտն ու ընչացքը քթախտից դեղնած մի ծերունի էր: Նորա սովորականից դուրս արտայայտութիւնը ու ուրախ աչքերը անխօս ասում էին. «Տղաս եկել է, էլ առաջւայ Մկրտումը չեմ, որ պտածակից նայեմ. քթախտոս էլ կաշւի մէջ չեմ պահում, տղաս Բագուից տուփ է բերել»: Մկրտում ապէրը ցանկանում էր անպատճառ տուփը հանել, թէև կարիք չէր զգում քթախտի. ուստի փոքրիկ, ջրջրոտ աչքերի անկիւնով դէս դէն նայեց, դողալով տուփը հանեց, մի քանի անգամ վախվիւնելով կողքերին խփեց և որովհետև դեռ չը գիտէր տուփ բանացնելը՝ երեսը փոխանակ դէպի վեր պահելու ցած պահեց, բացւեցաւ և քթախտից բաւականին թափւեցաւ. նա առաւ մի քաշ՝ մտքումը ինքն իրանից նեղանալով թէ ինչո՞ւ այդ պահին հանեց, որ չար աչք կպչի և այդ օրին հասնի իւր սիրելի տուփը:

— Ծնորհաւոր լինի, շնորհաւոր, Մկրտում, ի՞նչ լաւ տուփ է, տղադ է բերել հա՞, այս ու այն կողմից ձայն տալով մի-մի քաշ վերցրին և խեղճի քթախտը վերջացրին:

— Մկրտում եղբայր, ե՞րբ ենք աչքալուսանք գալու, ասաց տէր հայրը:

— Ձերն է տունը, ի՞նչ էք հարցնում, համեցէ՛ք գնանք, — ասաց և առաջ ընկաւ տրմբտրմբալով: Հինգ, վեց ծերունի և տէրտէրը հետևեցին Մկրտում ապօրը:

— Բարո՛վ, հազար բարի, գալուստդ բարի, Սաքա՛ն, ասաց տէրտէրը տուն մտնելուն պէս:

Սաքանը թախտից իջաւ, տէր հօր աջն առաւ. Բոլորեքեանք տեղաւորւեցան թախտի վերայ: Օղիի սրակը թերախորով ձւանների հետ Բագուից բերած մատուցարանում մէջ տեղ եկաւ: Սաքանը օղին ածեց և տէր հօրը համեցէք արաւ:

— Աստուած կեանքդ երկար անի, բաժակը ձեռին օրհնեց տէր-Մարկոսը, բարով ամեն անգամ օտարութիւնից այդպէս անվտանգ տուն գաս. Աստուած էլ աւել խելք, շնորհք, իմաստութիւն տաց: Մկրտո՛ւմ, բարով տղիդ պսակենք. պատրաստւի՛ր, քեզ պիտի պարեցնեմ, ասաց ու խմեց ընչացքը ծծելով:

Բաժակը պտուտ եկաւ չորս բոլորը, ամեն մէկը իւր բաժին օրհնանքը տալով Սաքանին:

— Սաքա՛ն, Բագուից սկի չես պատմում. ակը գնացիր օտարութիւն չորս, հինգ տարի մնացիր, աշխարհք տեսար, մեզ նման ամեն բանից զուրկ չես, մի պատմի՛ր գոնէ լսելով իմանանք, թերախորովը խմելով հարցրեց տէր-Մարկոսը:

—Տէրտէ՛ր, այնքան բան եմ տեսել, որ եօթը օր, եօթը դիշեր նստեմ պատմեմ չի վերջանայ:

—Ելի գէսից գէնից պատմի՛ր, բոլորը չեմ ասում խօ:

—Տե՛ղ, տե՛ղ նա է ոչ թէ մեր գիւղը, մենք մեր գիւղում կարծում ենք թէ էլ ուրիշ տեղ չը կայ, ասաց Մկրտում ապէրը:

—Տէրտէ՛ր, սկսեց Սաքանը, որ աշխարհքս պրտտես՝ այնպէս մեծ, փողը շատ քաղաք չես գտնի. է՛, որ շատ անգամ կանգնում ես ծովի մօտ, մնում ես հէնց զարմացած. ապրանքը ապրանքի ետևից չի կտրում, գալիս է հա գալիս. որքան ներս է մտնում, այնքան էլ դուրս են հանում. ծո՛ւվ է ծո՛ւվ, ինչ քաղաք:

—Ի՛նչ տեսակ ապրանք են բերում, հարցրեց տէր հայրը:

—Ինչ տեսակ որ ասես, աշխարհիս ամեն ծայրից էլ այնտեղ ապրանք են բերում և այնտեղից էլ նաւթ առնում, տանում իրանց երկիրը: Ո՛րքան նաւթ են տանում և ո՛րքան են աշխատում՝ սկի կարելի է հաշուով ասել: Մի տեղ որ ծխից երկինքը միշտ թխպած լինի, տես ո՛րքան գործարաններ կը լինի. տես որքան են իրանք աշխատում, որ բանւորներին այնքան առատ են վարձատրում. նրանց համար փող՝ մի և նոյնն է հող:

—Այդ բոլոր գործարանները հայերի՞ է:

—Ոչ, հայի էլ կայ, ռսի էլ, թուրքի էլ:

—Իսկ բանւորները հայեր են:

—Հայ, ռուս, թուրք լիքն են և լաւ փող են վերցնում:

—Հապա որ այդպէս է՝ մեր տղայքը էլ ինչո՞ւ են տաւար պահում, հողը վարում, էլ կենում, էլ մեծանում, հէնց գնան այնտեղ էլի. թէ լաւ փող կը ստանան, ինչպէս դու ես ասում և թէ աշխարհք կը տեսնեն, մարդավարութիւն կը սովորեն. տեսնելով կը լինի, գիւղում մնալով ի՛նչ կը լինի. գիւղացին ինչ է իմանում ժամը ի՛նչ է, քահանան ի՛նչ է. կը գնան, կը տեսնեն՝ թէ ինչպէս նրանք ժամասէր, քահանայասէր են,՝ կը վերադառնան և նոյնը իրանք կ'անեն, դեռ ուրիշներին էլ կը խրատեն: Ա՛յ Սաքանը, ես իմ Աստուածը, նա, ես գիտեմ, այժմ աւելի ժամասէր, աւելի քահանայասէր է, քան թէ առաջ էր՝ երբ տաւար էր պահում ու վար անում:

—Տէրտէ՛ր, բոլորը դէն, քահանան ի՛նչ է, որ տեսնես՝ եպիսկոպոսի է հաւասար նրանց մէջ, ի՛նչ տեսակ սներում են կենում, ի՛նչ նստել վեր կենալ ունին, ոտով չեն մանգալիս՝ կառքով, ծառաները յետևները գցած: Բազուցիք ի՛նչպէս են վարձատրում քահանային, — առանց համարելու փողը ջէբներից հանում, քահանայի սուրբ աջը առնում և այնպէս ծածուկ են տալիս, որ իրանց ձախ ձեռքը անգամ չի իմանում: Քահանան մի նշան է օրհնում, հարիւր մանէթ է վերցնում. սորա նման էլ ուրիշ բաները:

—Բա՛ որ ես ասում եմ. մինչև մարդ մարդա-

վարութիւն չը սովորէ, ի՞նչ կ'իմանայ ժամի նշանակութիւնը, քահանայի գինը. մի նշան է օրհնում մի քանի ըօպէում, հարիւր մանէթ է ջէբը դնում, իսկ մենք, որ ամբողջ տարին քանի քանի մկրտութիւն, նշան, պսակ ենք անում՝ հարիւր մանէթ վերցնում ենք: Դէ ե'կ համ ապրի'ր, համ էլ քահանայութիւն արա': Այ, քահանայ լինես Բագու և ոչ թէ գիւղում: Զէ', մեր գիւղացիները շատ ջիմարութիւն են անում, չեն թողնում իրանց որդկերանց տանից դուրս գան, գնան փող բերեն, մարդավարութիւն սովորեն, որ գիւղն էլ մի քիչ շնորհք ընկնի, թէ չէ այսպէս ապրուստ չի լինի. ի՞նչ ենք մենք, ի՞նչ, ինչի՞ ենք նմանում, մեզ էլ է Աստուած ստեղծել, քաղաքացուն էլ, մենք կարող ենք մարդ անունը համարձակ տալ մեզ. չէ, հէնց այսօրանից ես կը քարոզեմ բոլոր ծնողաց, որ իրանց որդկերանց ուղարկեն Բագու. բաւական է որքան քնած մնացինք:

Երկրորդեցին օղին: Տէր-Մարկոսը Բագուայ քահանաների մասին էր մտածում և երանի տալիս նրանց. ինչպէս նա ևս կը ցանկանար մշակների հետ գնալ այնտեղ քահանայ լինել կամ թէ չէ հէնց ոտը մի գցել այնտեղ. նա մտածում էր. «Նա ծերացել եմ, չեմ կարող էլ այսուհետև օտարութիւն գնալ, թող գիւղացի տղաները գնան և հարուստ վերադառնալով մենք էլ այնպէս կը վարձատրւենք, ինչպէս մեր եղբայր քահանաները Բագուում»:

—Այսքան էլ անխելքութիւն կը լինի, որ մենք

ունինք, ասաց ուրախ ուրախ Ստեփանը. մեր գիւղում քնած ենք, իսկ ուրիշները աշխատում հա աշխատում են:

Ուրախ էր Ստեփանը, որովհետև գաղափարակիցներին գտել էր. իւր մտադրութիւնը կատարել անհրաժեշտ էր համարում, որովհետև տեսնում էր աչքի առաջ՝ թէ ինչպէս ժողովրդի արթուն հովիւը քարոզում էր տաւարն ու գութանը թողնել, շտապել քաղաքները, բերել փող և մարդավարութիւն, փոխել գիւղացու կեանքը և լինել քաղաքացի: Տէրհայրը թւում էր նորա աչքերին ինչպէս ժողովրդի բարեացակամը, նորա շահերին պաշտպանը և լուսաւորութեան առաջնորդը: Նա տեսնում էր տէր-Մարկոսի ձեռին մի բոցավառ լապտեր, որ լուսաւորում էր ամբողջ գիւղը, և գիւղացիները այնպէս էին լոյսի վերայ դալիս, ինչպէս ոչխարները աղի վերայ:

—Օրհնեա՛լ լինիս, Ստեփա՛ն, լաւ ասացիր. Սաքանն է ասում թէ այնտեղ մարդիկ ոչ քուն ունին և ոչ դադար, միշտ գործում, աշխատում են, թէ իրանք շահւում և թէ իրանց քահանաները. որ նրանք մի նշան օրհնելով հարիւր մանէթ չ'առնեն բա'սպիտի առնեմ մեր գիւղ տեղը, որ բացի տաւար պահելուց ու վար անելուց ոչինչ չը գիտէք: Մի մարդ, որ տարին տասներկու ամիս տաւարի հետ լինի, ասի նրանից էլ ի՞նչ կարելի է պահանջել, նորա մարդավարութիւնը էլ ի՞նչ կը լինի. առակը անխտելի

է՛ «էշը ի՞նչ գիտէ նուշը ի՛նչ է». կամ թէ չէ ուր մեզ չեն յարգում, մեզ ինչպէս քահանայ չեն ընդունում, ախր ի՛նչպէս կարող ենք մենք աւելի պահանջ ունենալ. ասած է՝ «էշի քացուց բէդամաղ մի՛ լինիր»։ Սիրելի՛ք, ինչպէս մեր հայրերն են եղել, այնպէս էլ ուզում ենք մենք լինել, մի աչքներս հեռու չենք դարձնում, տեսներք եօթը սարի, եօթը ձորի յետև ի՞նչ են անում, որ մենք էլ սովորենք և ըստ այնմ մեր կեանքը բարեփոխենք. բաւական է, այսքան էլ համբերութիւն կը լինի. դուրս եկէ՛ք ձեր կոճերի տակից, առէ՛ք ճանապարհորդի պարկը, Աստուծոյ անունը տւէ՛ք, գնացէ՛ք այնտեղ՝ ուր կայ շատ փող, ուր կան մարդիկ, որոնք ժամասէր, քահանայասէր են, սովորեցէ՛ք նրանցից քրիստոնէութիւնը, դարձէ՛ք ձեր տգէտ ու թշառ ծնողաց մօտ, որ ծերութեան ժամանակ հասկացնէք նրանց այն ճանապարհը, որ տանում է հանդերձեալ երանաւէտ կեանքը։ Ես այս մենակ այստեղ չեմ ասի, սներում, եկեղեցում կը քարոզեմ, թող ականջները լաւ բանան, բարին չարից զանազանեն, անեն այն ինչ որ դէպի Աստուծոյ ճանապարհն է տանում։ Ես ինձ համար մեծ մեղք կը համարեմ, որ, երբ տեսնում եմ գիւղացին փոխանակ աջ գնալու՝ ձախ է գնում, ճանապարհին շատ տեղ սայթաքելով՝ եթէ չը զգուշացնեմ նրանց ասելով՝ «Սիրելի՛ ժողովուրդ, գնացէ՛ք աջ, այնտեղ կան ոսկու կոյտեր, այնտեղ կայ քրիստոնէաց բնակիչ, ձախ մի՛ շեղւէք, կ'ընկնէք մութ խորխորատ՝ ուր կեղտոտ տա-

ւարին պիտի ծառայէք, ուր ցեխոտ գութանի յետևից պիտի քաշքաշ լինէք»։

Մկրտումի տունը կենդանացել էր. հարեանները թափւել, լցւել էին. քահանան օղին խմած ոգևորւել էր, և գիւղացիներին օգուտ էր ուզում տալ՝ աչքի առաջ ունենալով իւր սեպհական օգուտը, այն է՝ մօտ ապագայում իւր առատ վարձատրութիւնը։ Գիւղացիների պէս նա էլ մտքումը կորկոտ էր զցել, Բագու ուղարկած երիտասարդներին համարում էր տոկոսով տւած փող։

Ոգևորւել էին գիւղացիները, ուրախական բացականչութիւններ էին հանում. այս ու այնտեղից լսւում էր. «Բերանի՛դ, այդ սուրբ բերանի՛դ մատաղ, որ մեզ համար հոգս ես անում, դու այդ քո բարութեամբ արքայութիւնը ժառանգեցիր»։ Ել ուրախութիւնից ոչ ոք չէր կարողանում խօսել։ Եւրաքանչիւրը իւր առանձին մտածողութիւնը այժմ ընդհանուրի մտածողութեան հետ ներդաշնակ և նման տեսնելով՝ աւելի և աւելի ոգևորւեցաւ. մէկը եթէ որոշել էր մէկ տղային ուղարկել, այժմ երկուսին, երեքին էլ միանգամից է ուզում ուղարկել. նոքա լաւ տեսնում էին թէ Սաքանը ի՛նչպէս մաքուր, ի՛նչպէս լաւ հագւած մի քաղաքացու տղայ է դարձել. նորա բերած մատուցարանը, որ սիւնի ճակատից էին կախել օղին խմելուց յետոյ, կանաչ-կարմիր փոքրիկ սնդուկները, որ պատի տակովն էին շար զցել և վերջապէս հօր քթախոտի տուփը, որ հանգիստ չէր

դտնում Մկրտում ապօր ձեռին, — այս բոլորը տեսնելուց և տէր հօր ասածները լսելուց յետոյ՝ նրանց հայեացքը անխօս ասում էր. «Էլ ի՞նչ ենք կանգնել, այսուհետև էլ սպասելը չի բռնի, դէպի առաջ, դէպի ոսկու կոյտերը, դէպի աւետեաց երկիրը»:

Դ.

Ստեփանը և Սաքանը փոքրուց էլ, մինչև իրանց կնքահայրութիւնը, միմեանց շատ մօտ են եղել: Սաքանը իւր ընկեր տղաների մէջ համարւում էր մի խորամանկ, խեղկատակ տղայ. թէև չափից զուրս սուտասան և կեղծաւոր էլ էր, բայց նա այնպիսի ճարպիկութեամբ էր ծածկում, որ ոչ ոք չէր կարողանում իմանալ թէ Սաքանը զորոգ է ասում թէ սուտ, կեղծում է թէ ոչ: Ընկեր հարեանները օձիք էին պատռում նրանից. պառաւ կանայք նրան համարում էին «օձը բնից հանող», բայց իւր ընկեր տղաները նրան սիրում էին, որովհետև միասին հաւաքւած ժամանակ, երբ մտադրւում էին մի բան անելու, ինչ դժւար, խորամանկութեան, խելքի բան էր լինում, նա էր միայն յաջողութեամբ կատարում ուրիշ ոչ ոք:

Գալով Ստեփանին, Ստեփանը մի դիւրահաւան, անկեղծ, սրտոտ և անձնավստահ տղայ էր. բոլորեքեանք էլ նրան կը հաւատային. «նորա սուտը ուրիշի զորդից զորդ է», — այսպէս էին ասում իւր ընկերները: Ոչ մի պառաւ կին նորա վերայ չէր բարկա-

ցած, այլ ընդհակառակը միշտ օրհնում հա օրհնում էին, որ բարեկիշատակ է իւր մօր ու հօր համար: Մի խօսքով, Ստեփանը Աստուծոյ օրհնած գառն էր: Այսպէս քաջութեան և հաւատարմութեան կողմից նշանաւոր էր իւր ընկերների մէջ Ստեփանը, իսկ խորամանկութեան կողմից Սաքանը: Այժմ երկուսն էլ, որ երեսուն տարուն հասուհաս են, դարձեալ նոյնն են. մէկը կեանքի մէջ չի փոխւել, էլի այն պարզսիրտ, դիւրահաւան և քաջ է ինչ որ առաջ էր, իսկ միւսը Բագու ընկնելով աւելի էր եփւել խորամանկութեան ու խարդախութեան մէջ, շահասիրութիւնը նորա մէջ ամեն ինչ խեղդել, սպանել էր. նա պատրաստ էր ամեն սրբութիւն ուրանալ, ոտի տակ տալ շահի համար. կեղծաւորութիւնը վերին աստիճան էր հասցրել. չորս, հինգ տարի մնալով Բագու՝ սովորեց այն բոլոր բաները, ինչ որ հարկաւոր են մի խորամանկ, կեղծաւոր և շահասէր մարդու: Սաքանը Բագու օրերն էր համարում, թէ ե՛րբ պիտի իւր սրտի ցանկացած գումարը ձեռք բերի. և երբ այդ փափագին հասաւ, սկսեց մտածել թէ ի՞նչպէս գործադրի այդ գումարը, որ մէկին մէկ փող աշխատի հանդիստ իւր տանը նստած. նա լաւ տեսնում էր, որ չորս, հինգ տարի շարունակ մշակութիւն անելով, այլ ևս դժւար կը լինէր կրկին մշակութիւն անել. փերեզակութիւնը ամենաշարմարը գտաւ և, Բագուից ճանապարհհեղիս, զնեց մի հարիւր բոլբոլ մանրունք, ճանապարհ ընկաւ իրանց գիւղը. նա մըտ-

քումը հաստատ «կորկոտ էր գցել», որ տանը ծալապատակ նստած, առանց մէջք կոտրելու տասնապատիկ աւել կ'աշխատի: Այժմ գիւղումն է. նա իւր ապրանքի գները լաւ բերան է արել, վճռել է փողով չը ծախել, այլ փոխել ցորենի, գարու և այլ բերքերի հետ. նա իւր օգուտը աչքի առաջ ունենալով այդ արաւ, և միւսնոյն ժամանակ գիւղացու համար հեշտացրեց առուստուրը:

Ստեփանը այդ բոլորը գիտէր. Սաքանն էր ասել, յայտնել էր նոյնպէս, որ այդ առուստուրից չափից դուրս մեծ աշխատանք կ'ունենայ և եթէ ուզում է կարող է ինքն էլ ընկերանալ, միշտ Բագուից ապրանք ուղարկել:

Ստեփանը հաւատալով Սաքանի ամեն ասած ու պատմածին նեղանալով ասաց.

— Ամմա՛ ինչ տղայ ես, վեր կացիր սուս ու փուս, առանց իմաց տալու մի քանի ընկերներով գնացիր Բագու, աշխարհիս հարստութիւնը բերիր, հիմա կուռզ գլխատակովդ դրած կարող ես ապրել, մեզ նման չես հո՛ւ:

— Ստեփան, փա՛ռք Աստուծոյ, Բագուն իրան տեղն է, չը փախա՛ւ հու, ինչ կայ որ. զորդն ասած՝ վախեցանք քեզ յայտնել, դու էլ իմաց տաս ծնողներիդ, այն ժամանակ էլ մեր գնալը չէր բռնիլ, մեր հայրերը կ'իմանային, էլ կը թողնէին որ մարդ ոտը ոտի առաջ դնի. լաւ արինք մենք գնացինք և ձեզ համար հաստատ տեղեկութիւն բերինք. լաւ կը լի-

ներ, որ միասին վեր կենայինք, գնայինք ու վա՛յ թէ այնպէս աշխատանք չը լինէր, ինչպէս մենք տեսանք, այն ժամանակ ի՞նչ կը լինէր մեր դրութիւնը:

— Հա, շա՛տ լաւ էք արել, զորդ ես ասում, Սաքա՛ն. Սաքա՛ն, ասում ես ամիսը երեսուն, քառասուն մանէթ աշխատանք կարող եմ վերցնել. ասա՛ մի երկու տարւայ մէջ լաւ փող կը շինեմ էլի, և կ'ընկերանանք, այստեղ խանութ կը բանանք. հը՛, ի՛նչ ես ասում այս խելքին:

— Լա՛ւ ես մտածել, ես իմ Աստուածը, քեզ հետ որ չ'ընկերանամ, էլ ո՛ւմ հետ պիտի ընկերանամ. միտդ է, հէնց պատրկուց էլ ընկեր ենք եղել: Դու Բագուից ապրանք կ'առնես կ'ուղարկես, իսկ ես այստեղ կը ծախեմ, դու տես ի՛նչպէս աշխատանք կը վերցնենք. մեր փողին էլ փող չի հասնիլ, մի քանի տարուց յետոյ դու էլ կը գաս գիւղը և ինձ նման կ'ապրես: Ստեփա՛ն, այս քեզ եմ ասում հա՛, չը լինի թէ բերանիցդ հանես, ուրիշները հասկանան, ձեռներիցս կ'ընկնի հա՛:

— Խելքս թռցրե՛լ եմ ինչ է, ինչո՛ւ պիտի ասեմ. դու միամիտ կացի՛ր, խօսքը՝ խօսք է, տղայ ես հէնց ծախի՛ր, ես այնտեղից ապրանքը ապրանքի տոից չեմ կտրիլ: Շատ լաւ եղաւ է՛, չես իմանում, հաւատացած եմ որ շատ շուտով պիտի հարստանանք. տո հարստութի՛ւն, հարստութի՛ւն, առանց հարստութեան ի՛նչ ենք մենք, ո՛վ է նայում մեր կզակին, ո՛վ է մեր խօսքը չանի դնում, դու ասն ժամանակը տես ի՛նչ կը լինենք:

— Ստեփանն, ինչպէս երևում է բանից, ուզում էս այս երկու օրը դուրս գալ, գնացողներ շատ կան:

— Խօսք կայ, խօսք կայ, էլ մնամ, քո տունը շինւի. որ ճարումս ճար լինի՝ հէնց այսօր դուրս կը գամ. Սաքա՛ն, սիրտս ճաքում է, էս, էս անտէր օրն էլ, ասես, անվերջ պիտի գնայ, մթնում էլ չի, որ էգուց շուտ գայ, վեր կենանք, այս խարաբին թքենք, հեռանանք:

— Դէ որ այդպէս է ականջդ ձայնի պահի՛ր, ինչ որ ուզեմ ուղարկի՛ր. դու տնից միամիտ կացիր, աչքս միշտ վրան կը լինի, շուտ չը վաւաղես դաս, մտածելով թէ տունը անտէր անտիրական է:

— Երեխայ էս ինչ է. բեղ նման եղբայր տղան որ ունիմ էլ ի՛նչ կը մտածեմ. զորդ է, բարեկամներ ունինք, բայց աւելի լաւ է դու ինքդ նայես, — վարի ժամանակ վար անել տաս, հնձելու ժամանակ հնձել տաս, մի խօսքով ինչ որ հարկաւոր է. մեր տաւարի խոտն ու դարմանը կայ, ձմռնահասն կարող են լինել, նեղութիւն չը կայ դրանում, ցորենն էլ աղած է. ոչինչ պակասութիւն չ'ունինք, մնում է ճոթ ու պառտաւոր, այն էլ եթէ կը հարկաւորւի կը տաս ի հարկէ:

Սաքանի դիտաւորութիւնը կատարեց. նա մի հինդ հոգու էլ այնպիսի դրութեան մէջ էր դրել, որ իրանք մեծ ուրախութեամբ, ինչպէս Ստեփանն էր, առաջարկեցին ընկերանալ, Բագուից միշտ ապրանք ուղարկել և երդւեցին դադարի պահել այդ

ընկերութիւնը. իսկ իրանց տները երես արին Սաքանին, որ նեղ տեղ ընկած, մի կարիք պատահած ժամանակ՝ ձեռնհաս լինի ինչպէս տանտէր:

— Ել ուրիշ մի բան չ'ունի՞ս ասելու հո՛ւ, ասաց Ստեփանը. ես մի գնամ տնով անցնեմ, պատրաստութիւն տեսնեմ, վաղ առաւօտեան երեսիս խաչ հանեմ, ճանապարհ ընկնեմ:

— Ել ինչ կայ որ, ինչ որ հարկաւոր էր խօսեցինք. գնա՛ պատրաստութիւնդ տես. ճանապարհի պաշարը շա՛տ վերցուր, հիմա Թագուհին, ես եմ իմանում, ինչե՛ր է պատրաստել:

— Սաքա՛ն, այս ջանը մեռնի՛ թէ բանից տեղեկութիւն ունենամ. կ'ուզես մի գնանք, տեսնենք ինչ է շինել, մի-մի բաժակ կը գցենք, Աստուծու տաճից էլ նհար կ'անենք:

— Խէր բանին ինչպէս կարող եմ չէ ասել, գնա՛նք:

Թագուհին կռները սոթտած եփում, թխում էր, Սաքանին տեսնելով գլխով բարև արաւ, էլի բանին կացաւ:

— Աղջի՛, ի՛նչ ունիս, բեր մի տեսնենք, ասաց ինքնաբաւական կերպով Ստեփանը և օղիի շիշը առաջը դրաւ:

Թագուհին իսկոյն մի խօնչի մէջ պատրաստեց հաց, պանիր ու մի խաշած հաւ և բերեց առաջները դրաւ:

— Սաքա՛ն, Սաքան, մի կտորի՛ր այս հաւը քո

հալալ ձեռքով, ջահել տղայ ես: Ա՛ռ մի շնորհաւորի՛ր մեր ընկերութիւնը և Աստուած կանչի՛ր, որ կապը երկար լինի:

Սաքանը ընկերութիւն բառը լսելուն պէս՝ աչք ու ունքով արաւ, որ ոչինչ չ'ասի ընկերութեան մասին, իսկ Ստեփանը չը հասկանալով ուզում էր շարունակի, որ դէս-դէն նայելով կամացուկ ասաց.

— Ստեփա՛ն, տունդ շինւի, կնիկարմատի մօտ այդպիսի բանից կը խօսե՛ն. փնտրից զատ օգուտ սկի չի բերիլ, հարկաւոր չի:

— Բա՛ մոռացել էի. դէ լաւ, խմի՛ր, նա ոչինչ չի հասկացել, միամիտ կացի՛ր. կնիկը ինչ խելք ունի, որ այդպիսի բան էլ հասկանայ:

Կերան ու լիացան Սաքանն ու Ստեփանը հանաքներ անելով, իրանց երեխայութիւնից պատմելով: Թագուհին լսում էր և շատ ուրախանում, որ ամուսնուն Բագուհից եկած մի քաղաքավարի մարդ բանի տեղ է գցում, հետը հաց ուտում և, որ գըլխաւորն է, հանաքներ անում. և այդ ժամանակ ամուսինը աւելի բարձր երևաց իւր աչքերին. ինչքա՛ն ուրախ կը լինէր հէնց այդ րոպէին Բագուհից եկած տեսնէր նրան: «Կը գնայ Բագու՛ կը գայ, նորա շաքը բամբակով կը հաւաքեն, և այդ երկու տարուց յետոյ պիտի լինի, երկու զատիկ պիտի անցկենայ էլի—մեծ բան չի, մտածում էր Թագուհին:

— Սաքա՛ն, այնքա՛ն ուրախ եմ, որ էլ չեմ կարող ասել, ասաց Ստեփանը օդին երրորդելուց յետոյ.

մի տես է՛, մեր տանը բոլորեքեանք էլ ուրախ են, կարծես, մեր սեւացած կոճերը, մեր ծխոտած պատերն էլ են ուրախ. եթէ դու չը լինէիր, կարո՞ղ էի ես այս օրին հասնել, քե՛զ եմ պարտական, քե՛զ տունս, տեղս քեզ ֆէշքեշ, այսուհետեւ քո տունը համարի՛ր, մեր կնիկն էլ քո քոյրը: Աղջի՛, Թագուհի՛, դառնալով կնոջը, սրանից յետոյ տանտէրը Սաքանն է, էլ ես չը կամ, վաղը ես գնում եմ, Սաքանի բոլոր կարգադրութիւններին կը հնազանդուես, պակասութիւն եղած ժամանակը կ'ասես:

— Հերիք է հերիք, Ստեփա՛ն, ա՛ դու ի՛նչ տեսակ մարդ ես եղել, դու պէտք է ասես, որ ես հասկանա՞մ. էլ հարկաւոր չի, տունը այսուհետեւ իմն է, ես գիտեմ Թագուհին, քեզ ի՛նչ կայ:

Թագուհին աւելի ուրախացաւ, որ անտէր չը պիտի մնայ Ստեփանի զնալուց յետոյ: «Ինչպէս իրար սիրում են, մտածում էր նա, իրար համար կարող են մեռնել. նեղութիւն սկի չեմ քաշիլ, այս լաւ եղաւ»:

— Դէ, Ստեփա՛ն, դու քո պատրաստութիւնդ տես, վերկացաւ տեղից Սաքանը. ես մի գիւղովը անցնեմ, տեսնեմ ինչ կայ, ինչ չը կայ. դեռ բարի ճանապարհ չեմ ասում, ճանապարհ գցելուց կ'ասեմ. սանամօրը լաւ օլինի մէջ ես գցել, հիմա բէզարած կը լինի,— ասելով դուրս գնաց:

Ե.

Պանդուխտ զնացող քսանի չափ տղամարդիկ, որոնց մէջ էր և Ստեփանը, պարկերը, խուրջիները շալակած, երկար մահակները ձեռներին, իրանց ծնողների, կանանց և բարեկամների առաջն էին կանգնած: «Մի բոպէ չի անցնիլ մնաս բարե ասելուց յետոյ, կը թողնենք իրար», մտածում էր ամեն մէկը: Մայրը համբուրում էր իւր սիրասուն որդու ճակատը, լցւած աչքերով խրատներ տալիս՝ լաւ կենալ, փող աշխատել և իրանց չը մոռանալ. ամուսինները ձեռք ձեռքի տւած խորհրդաւոր հայեացքով, լուռ ու մունջ միմեանց հետ խօսում էին, իրար յաջողութիւն մաղթում: զոքանչը փեսին բռնած պատուիրում էր աղջկայ համար լաւ լաւ հագուստներ բերել, իսկ ընկեր-հարեանների նամակներն ու ապսպրանքներն հօ՛ անվերջ էին:

Հասաւ ժամը, պանդուխտները ճանապարհ ընկան քաջ քաջ, կարծես, դէպի պատերազմի դաշտը. ախներ, ոխներ դուրս թռան քնքոյշ սեռի վեր ու վար անող կրծքերից. արտասուքի կաթիլներ թափւեցան նոցա ոչ ուրախ և ոչ տրտում աչքերից. լուռ կանգնած նայում էին զնացողներին. բոպէական էր դոցա տխրութիւնը, կը ծռւեն պանդուխտները դէպի ձախ, էլ չեն երեւալ, այնուհետեւ անձնատուր կը լինին երեւակայութեան, օդային ամրոցները կը վանէ տխրութիւնը և ուրախութիւնը կը թագաւորի թողաւոր արտերին:

Վերջին անգամ երկու կողմից էլ իրար նայեցին գիւղացու հեռատես, սուր-սուր աչքերով և հայեացքով մնաս բարե առացին ու աներևոյթացան: Շատերի աչքերը անթարթ նայելուց դեռ ևս պատկերացնում էր ճանապարհի և օդի մէջ իրանց սիրելիների հասակը:

«Գնացի՛ն» — այսու այն կողմից ձայն տւին: «Աստուած բարի ճանապարհ տայ, բարով գան», — ահա՛ «զնացինի» պատասխանը, որով իրանց կոտրած սրտերը սաղացրին և «բարով գան» բռնն երեւակայութեան տակ ստեղծագործւած՝ ի՛նչ տեսակ ապագայ երջանիկ կենցաղավարութիւն հասկացան, ապագայ վարդապետ յոյսեր — ահա՛ կոտրած սրտերի դեղթափը: Բայց նոցա համար մի քանի տարին, ինչպէս իրանց ամուսիններն էին ասել, թէ գլխարկի մի քանի անգամ շուռ տալու չափ կը տւի, երկար ու ձիգ ժամանակ էր թւում. նոքա հեռու ապագայով ապրել չէին ուզում, այլ այն զլաւ ապրելը, զաղափարական կեանքը, որ իրանց մշակ ամուսինները պիտի զիւղը բերէին, ուզում էին մօտ ապագայում — վաղը, միւս օրը տեսնել և սրտի փուշը հանել. նրանք կանայք են, անհամբեր և հետաքրքիր, նոցա ձեռքերը շուտով է բանում դադունիքը ծածկող խուփը, նրանց աչքերը մաղն է շրջում տակը տեսնելու, նրանց օրը մի տարի է, նրանք ապասիլ չը գիտեն: Բայց ինչո՛ւ նոցա դէմքերի վերայ ուրախութեան դժեր փայլեցան. չ'ասես, երեւակայու-

Թեան աշխարհի շէմքը կոխեցին, ուրախութիւնը լի ու լի է՝ մտան հոյակապ ապարանքները: Մարդու միտքը մի անխթարթում ինչե՛ր չի ստեղծագործում, ի՛նչ ապարանքներ ու դարպասներ չի կառուցանում: Նոցա ապարանքները թէեւ բազմաթիւ, շքեղ, զարդարուն, բայց մի վայրկեանում ստեղծագործւեցան և հէնց վաղը պիտի տիրանան և երջանիկ լինին. բայց մի՞թէ չեն յուսահատւի վաղը իրանց խաբւած տեսնելով. — վաղը դարձեալ աւելի բարդ, աւելի զարդարուն կը ստեղծագործէ նոյն ամրոցները միւս վաղւայ համար. այսպէս էգուցները կ'ընթանան անսկատելի կերպով և իրանց ամուսինների ասածին պէս՝ մի քանի տարին գլխարկի մի քանի անգամ շուռ տալու չափ կը տևի:

2.

«Տղա՛յք, ձեզ եմ բաշխում Բագուն, տե՛ղ, տե՛ղ սա է, է՛, դարձաւ ուրախ ուրախ Ստեփանը իւր ընկերներին, երբ Բագու հասան:

Քան հոգի՛ մեծ ու փոքր՝ պլշած աչքերով և դէմքով շտապում էին Ստեփանին հասնել, որը, ինչպէս յաղթանակը տարած զօրապետ, սրի տեղ մահակը ձեռին՝ խոչընդոտները յաղթահարելով տիրապետել էր քաղաքը, մտել ներս, ուրախ և սիզաքայլ առաջ էր ընթանում:

Օրը կիրակի էր, առաւօտեան ժամի տասը: Գիշերը աշնանային էր. մանրամաղ անձրեւը փոշին

նստացրել, օդը մաքրել, լրիկները լւացել էր. կապոյտ երկնակամարի վերայ Թադաւորում էր այրութիւնը անցրած աշնանային արեգակը. ի՛նչ դուրալի էր նորա լոյսն ու ջերմութիւնը: Տները, կարծես, հէնց այդ գիշերն էին ներկել սպիտակ, կարմիր, դեղին: Երկնակամարը աւելի կապոյտ էր երևում այդ օրը, իսկ ծովը երկնքի պատկերն էր. նա ծփծփում էր քաղցրադէմ արեգակի տակ և հանդարտ ու քնքշիկ զոզոթով ափերն համբուրում, գուրգուրում. լաւ գիտէր, որ ժամանակաւոր էր այդ երջանիկ ու քաղցր րոպէն, կ'անցնի, ով գիտէ, մի ժամ կամ գուցէ աւելի քիչ, հիւսիսը իւր դառնաշունչ քամին շառաչելով կը փչէ, այն ժամանակ արեգակը ամպերի տակ կը կորչի, իսկ իւր պատկերով զնայլուող սիրուն օրիորդներն ու երիտասարդները փոշուց կուրացած դէպի տուն կը վաղեն: Նոյնը և մարդիկ մտածելով ուզում էին այդ սքանչելի օրը դուրսը անցնել: «Ի՛նչ գեղեցիկ օր է, սասանի ականջը խուլ, քամի չը կայ», — յաճախ կրկնում էին մարդիկ և իրանց համար զբօսնում ծովի ափում, պարապետի վերայ և այգում:

Հայ գիւղացու աչքի առաջն էր իւր Սւետեաց երկիրը, իւր երեւակալութեան ստեղծագործած իդէալ Բագուն: Ո՛րքան ճոխ ու փարթամ, ո՛րքան բազմամարդ ու հարուստ էր երևում նոցա: Բաւղի մէջ փակւած՝ չը գիտէին ո՛ւր էին գնում, ո՛ւր պիտի դադար առնէին. պլշած աչքերով ուզում էին ամեն ինչ միանգամից տեսնել ու իմանալ, հետեւա-

բար և մէկ բանի վերայ կանգ չէին առնում: մէկ նայում էին երկարի, եռյարկ սրբատաշ տներին, մէկ մեծ մեծ խանութներին ու կրպակներին: «Ո՞ր են գնում այս մարդիկ, ոտով ու կառքով այսպէս շտապով, հէնց այսօր էր մնացել, որ քաղաքից դուրս գնային», մտածում էր Ստեփանը, կարծելով կառքով պտտողները դէպի ուրիշ տեղ են ճանապարհորդում:

Այսպէս անդեղակոթցիք հասնելով դէպի ծովը տանող լայն փողոցը, լրիկի վերայ հաւաքւեցան և սկսեցին հետաքրքրութեամբ խանութների ապակէ դռների յետև դարսւած իրեղէններին ու պատկերներին նայել: Երթւեկող պարոններն ու տիկիները կծու հայհոյում էին և արանքները պտտելով անցնում: Թուրք պահապանը նկատելով, լիրբ հայհոյանքով հրամայեց ցած գալ լրիկից. լիրբ հայհոյանք, մի սինլքոր թուրքի բերանից դուրս եկած, ելեքտրականութեան պէս ցնցեց նոցա և կրակոտ աչքերը չռելով կեղտոտ ու չեչոտ քեալբալայու վերայ, ամեն մէկը մահակը իւր ափում լաւ սեղմեց և պիտի վրայ բերէին խրուելակի գլխին, եթէ որ չ'իմանային թէ իրանք ուր են գտնուում և դէս դէն չը նայէին, որ այդ բոպէին, կարծես, ականջներովն ընկաւ. «Պուք էլ ձեր սարերի ու ձորերի որդիքը չէք, դուք այստեղ ստրուկներ էք, ինչ որ անում, կատարում են՝ անպայման պիտի հնազանդւիք»: Ոմանք շտապով ցած եկան, իսկ մի քանիսը հետաքրքրւած դեռ նայում էին: Վախկոտ, բայց քաջսիրտ

երևացող թուրքը կրկին հայհոյեց աւելի խայտառակ կերպով և բոլորին էլ ցած բերաւ: Նորա արհամարհական հայեացքը դէպի մահակները, կարծես, ասում լինէր. «Երբ կը թողնէք ձեր մահակները, կը շալակէք բեռներ, էլ չէք վիրաւորւի դուք այս իմ համեղ ու քնքոյշ հայհոյանքներից, որ միշտ որդուս եմ տալիս»:

Պանդուխտները բարկացած յետ յետ նայելով փոխեցին իրանց ճանապարհը և դէպի վեր գնացին: «Երևի կուպրած տեղերը միայն քաղաքացիների համար է պատրաստած. ա'խ, ինչո՞ւ մենք էլ չենք քաղաքացի. այս ի՞նչ հագուստ է, որ մենք հագել ենք, ոտներս տրեխ է ծածկում, իսկ գլուխներս մորթի գտակ. այս ի՞նչ դազանակ է ձեռներիս», մտածում էին աւելի երիտասարդները:

— Յարութի՛ւն, դարձաւ իւր ընկերը Մովսէսը, մեր գիւղացիներից սկի չենք տեսնում, հապա ո՞րտեղ պիտի դադար առնենք զիշերը:

— ձիշդ ես ասում, աչքով պիտի պահենք, կարելի է հէնց կը տեսնենք:

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ ծանր բեռան տակ, վերից վայր գլորւելով գալիս էր մի մշակ. նա շալակը ցած դրաւ մի խանութի դրան առջև, վրան նստեց և գտակը վերցնելով ճակատի քրտինքը կռացաւ մատով սրբեց՝ ծըլլ գետնին. մէջքը տւաւ պատին ուղում էր հանգստանալ, բայց ջանկարծ աչքովն ընկնելով պանդուխտները՝ վեր կացաւ տեղից: Անդեղակոթցիք կը թողնէին նրան և

իրանց ճանապարհը կը շարունակէին, նրան թուրք կամ թալիշ մշակ համարելով, եթէ որ Աղաջանը, այսպէս էր մշակի անունը, չը մօտենար, բարեւ չը տար:

—Այդ դո՛ւ ես, Աղաջա՛ն, բացականչեց Ստեփանը, և սառը ջուր թափեցաւ նորա վառ երեւակացութեան վերայ, տեսնելով իւր հայրենակցին ոչ թէ վերակացու, այլ բեռնակիր մշակ, այն էլ այդպէս հալած, մաշած ու կեղտոտ: Փոխեցաւ Ստեփանը.—նորա ծրագիրները, կառուցած բաղմայարկ դարպասները մշուշը պատեց, ինչպէս այդ պահին փոշիով ծածկեց ամբողջ քաղաքը. հիւսիսային քամին, որ կամաց-կամաց տեղից շարժւել էր մի կէս ժամ առաջ, այդ վայրկեանին ամենայն արագութեամբ շառաչելով փչեց: Նրկինքը կորցրեց իւր թարմ կապտութիւնը գորշ գորշ ամպերով ծածկւելով, խաղաղ կապոյտ ծովը, որ երեխայի պէս, մի քիչ առաջ, ափերի հետ էր խաղում, համբուրում, թոթովում, պղտոր գոյն ստացաւ՝ գոռում գոչումով ափերին բաղխելով: Մարդկանց գոյնն էլ փոխեց, նոքա էլ երկնքի ու ծովի նման մոխրի գոյն ստացան և աչքները ճպճպացնելով, արտասուքի կաթիլներ վայր գլորելով՝ դէպի կառք, դէպի տուն շտապեցին:

Անգութ հիւսիսը իւր ցրտաշունչ քամիով կերպարանափոխեց ամենայն ինչ, մի մշակ իւր ճիւղ մարմնովն ու համետով փոխեց պարզամիտ գիւղացիների տրամադրութիւնը:

Աղաջանը, բարեւելուց յետոյ, սև կոպէկը առաւ իւր վարձ և համագիւղացիների հետ նրանց առողջութիւնը, տնից-տեղից հարցնելով վե՛ր բարձրացան փոշու հոսանքին հակառակ: Աւազը, դարմանը, թղթի կտորտանքը ի մի ձուլւած՝ քամին ամենայն արագութեամբ և արդարութեամբ բաժանում էր այդ «Աւետեաց երկրի» ամենալաւ բարիքներից մէկը լայն փողոցն ի վայր՝ աջ ու ձախ, վեր ու վայր: Չէր ընդհատոււմ մի բուպէ, մի վայրկեան, որ մարդ աչքերը մի կերպ կարողանար բանալ, իւր առաջի ճանապարհը տեսնէր, որպէս զի աջ ու ձախ յանկարծակի դղրդացող կառքերի տակը չ'ընկնէր: Պարզ, յստակ օդի սովոր գիւղացու աչքերը ճպճպում էին, արտասուքի կաթիլներ էին գլորւում փոշոտած երեսներին և աւազը ատամների տակը ընկնելով ողջ մարմինը սրսռեցնում էր:

—Աղաջա՛ն, Աստուածդ սիրես, շուտ արա՛ մի տեղ տար մեզ, թէ չէ կուրացանք, պրծանք, այս ու այն կողմից թախանձեցին պանդուխտները:

—Ոչինչ չը կայ, սա ի՛նչ փոշի է որ այդպէս գանգատւում էք, սրտասխանեց Աղաջանը:

Այսպէս գնում էին, որ մէկը «մշակ» ձայն տաւ: Ինչ ասել կուզէ որ Աղաջանը, ով էլ լինէր իւր հետ խօսացողը և ինչ կարեօր նիւթի վերայ էլ խօսւելու լինէր՝ պիտի թողնէր և դէպի կարեօրագոյնը վազէր: Վարպետ մշակը քամու ձեռք տալով իւր համագիւղացիներին՝ սև կոպէկի յետևից գնաց:

Սև կոպէկը Աղաջանի համար քաղցր էր քան թէ իւր ընկեր-հարեան, պարզսիրտ համագիւղացիները: Մի՞թէ Աղաջանը նոցա չէր սիրում. ահա հարց, որին չորս, հինգ տարով մշակութիւն անողը կը պատասխանի. «Մէր, մի՞թէ սև կոպէկից զատ կայ մի առարկայ, մի շնչաւոր արարած, որին կարելի լինէր սիրել: Նա սիրում է սև կոպէկը գլխապատառ, հոտհոտելով դորա յետեից է գնում հաւաքելու և ամեն անգամ մատերի ծայրերով շօշափելով այդ կենսատու պղինձը, խոր ընկած, փոքրացած՝ աչքերը աւելի մեծ են բացւում, մի վայրկեան փայլում, երբ դեռ ձեռքին է, բայց հէնց որ գցում է կողքից կախ կաշւի քսակը, աչքերը կրկին խոր են ընկնում, փոքրանում, աղօտանում: Աղաջանը այդ ուրախ վայրկեանը ձեռից չը տւաւ. «մշակ» են կանչում, չը կար մէկը, որ նորա առաջը կտրէր, արգելք լինէր, վազեց ինքը մտքումը ասելով՝ «ի՛նչ թեթեւ ոտ ունին մեր գիւղացիները»:

Պանդուխտները փոշուց պատասպարւելու համար մի պատի տակ կուչ եկան մայրը կորցրած ճտերի նման:

— Ո՛ւհ, հազիւ հազ որ վերջացաւ, ասաց Ստեփանը ընկերներին թթւած դէմքով:

— Ինչն է վերջացել, մի այն կողմը՝ դէպի ձախ նայի՛ր, Կե՛ս ինչ է զալիս, կարծես սէլ է մեզ պիտի խեղդի, կուլ տայ, պատասխանեց մօտ եղողը:

Վ.Ղ.Ղ. — Եկաւ սէլաւը, հայ գիւղացիները չը կա-

րողացան ծածկւել. իրանց սիրելի «Աւետեաց երկիրը» չը մոռացաւ, որ ունի նոր, պատուաւոր հիւրեր, ապագայ մշակ-ստրուկներ՝ պատի տակ կուչ եկած մաս բաժին հանեց իւր Բազմատարր բարիքից իւր սրդար ձեռքով:

— Աղաջանը ո՛ւր գնաց, հարցրեց Աւետիսը Ստեփանին:

— Զ՛իմացայ, երևի այստեղի բարեկամներից կանչող եղաւ. բայց ինչո՞ւ չ'եկաւ, չի իմանում, որ մենք անծանօթ ենք այս քաղաքին. այստեղ սպասե՛նք մինչև որ նա գայ թէ գնանք. բայց ո՛ւր ենք գնում, որտե՞ղ ենք ճանաչում, որ գնանք:

Ահա այն խօսքերը, որ Ստեփանի պէս անձնապատան մարդը առաջի անգամ արտասանեց: Նա այդ տեսակ յուսահատական խօսքեր մի մոլորած ճանապարհի վերայ կամ մի ձեռնարկութեան ժամանակ չէր մտածած անգամ, ուր թէ ուրիշների գիմաց արտասանած: Ո՛ւր էր այն Ստեփանը, որ աջ ու ձախ շահատակելով, անվախ, աներկիւղ, առանց հետեանքները աչքի առնելու գործէր. էլ չը կար առաջւայ կրակը, առաջւայ աւիւնը, հիւսիսային չոր ու զօրեղ քամին հանգրեց նորա լափլիզող բոցը:

Քամին առաջն առած զանգի զողանջիւնը դէս-դէն բաժին բաժին անելով՝ կիսատ-պռատ յայտարարեց փոշիապատ քաղաքին ժամի մէկը:

— Տղա՛յք, չ'եկաւ Աղաջանը, երևի գործ ունի, քաղցած չէ՛ք, նստենք հէնց այստեղ, անց ու դարձ

անող չը կայ, մի քիչ հաց ուտենք, փողին էլ ինչ-պէս երևում է նստելու վրայ է, ձայն տւաւ Յովէփը:

— Շա'տ լաւ կը լինի, այս ու այն տեղից վրայ բերին, կարծես, բոլորեքեանքն էլ այդ տեսակ մի առաջարկութեան էին սպասում:

Նոքա կերան իրանց գիւղից բերած պանիր-հացը, ինչպէս պախ ու փլաւ:

Դարձեալ չ'երևեցաւ Աղաջանը, Նոյի աղաւն էր դարձել: Նա բեռներ ունէր շալակելու, ի զոր չէր ասել՝ «ի՛նչ թեթեւ է գիւղացիների ոտը»: Քայցր է աշխատանքը. եթէ կան իրար վերայ դարստած հակեր և պէտք է կրել, նա չի հեռանալ ոչ մի պտտ-ճառով, նա ուժասպառ, անշնչացած երեսն ի վայր կ'ընկնի հակի տակ, քան թէ կասի՝ «պարո՛ն, խիստ դադրած եմ, սպասէ՛ք մի ժամ հանգստանամ և դարձեալ շարունակեմ կրելը», կամ թէ չէ՝ «բաւա-կան է, այլ ևս չեմ ուզում կրել, ես հանգստանալ եմ ուզում»: Աղաջանը ինքն իրան բանաւոր արա-րածի շարքը չէր դասում, որ համարձակէի վաճառականի առջև այդպիսի մի միտք յայտնի:

Աղաջանը գործի մէջ էր խրել. լաւ իւզոտ թիքաց էր, ինչպէս իրանք են սովոր ասելու. իւր բաղդից մենակ ինքն էր, մշակի հոտ չը կար, և ինքը մտադիր էր մինչև երեկոյ պարոն վաճառա-կանի հակերը կրելու: Նա արիւն քրտնքի մէջ կորած՝ բեռներ էր որ տանում էր և միևնոյն ժա-մանակ ճանապարհին միշտ կրկնում կրած բեռների

հաշիւը. երբ բեռների հաշիւն էր միտը բերում, ստանալիք փողի գումարն էր իսկոյն և եթ զրը՛նդ զրը՛նդ ափումը տեսնում, և այդ ինչպէս ողբից խմիչք թոյլ ոյժերն էր գրգռում, հետևաբար՝ ըստ երևոյթին հեռանում էր դադրածութիւնը և մնա-ցած հակերի կրելը աւելի ուրախութիւն էր քան տանջանք:

Ժամի չորսն էր: Քամին նւագել էր. այժմ փո-շին էլ կոպտաբար չէր վարւում, միանգամից անակնկալ հոփ անում ու խփում մարդու աչք ու երեսին, այլ ինչպէս մի կատարեալ նոր լուսաւորութեան հետևող տիկին կամսցուկ, քնքշիկ, ահագին տիւրնիւրով բարեւ էր տալիս անցնողին, և անխտիր հարստին ու աղքատին, մեծին ու փոքրին, հակառակ պարա-հանդէսների վարչութեան խստօրէն հաստատուած կանոններին՝ առաջարկում պարելու և միևնոյն ժա-մանակ հովհարով զովացնում և մաղով անցկացրած փողին, ոչ թէ աւագը, աչքերին ու միրուքին խփում: Թողնում էր տիկինը ասպետին, և շտապում էր ուրիշին գրկել, որովհետև զամբըթաթախ ջրաղաց-պանի էր աւելի նմանում, քան պարահանդիսում զարդարած երիտասարդի:

Ահա այսպէս փոշին նստել էր. փողոցների սև կոլորիկ քարերը տնկել էին իրանց մաքուր գլուխ-ները. փոշին տեղ տեղ տների ու լրիկների անկիւն-

ներումն էր կուտակել: Ասպարէզը սատանու քամուն էր մնացել. նա էլ սկսեց կամաց կամաց, սաստկացաւ, ցատկեց մի ուրիշ աւելի փոշոտ տեղ, ուր պարզեց՝ էին երկու շիկահեր արհեստաւորներ, ոլորեցաւ, վեր բարձրացաւ՝ թղթի կտորտանքն ու փոշին ոլոր-մոլոր խաղացնելով դոցա գլուխներին վերայ:

— Հիւանդ են այս ընկած մարդիկը տեսնես՝ թէ՞ քնած, հարցրեց Կարապետը իւր մօտ եղողից, մի կարեկցական հայեացք գցելով դոցա վերայ:

— Ասես թէ քնած լինին:

Անգեղակոթցիք դեռ այդտեղ էին՝ երբ դուրս եկաւ մօտիկ գինետնից ոչխարի եփած գլուխը ձեռին այդ ընկածների ընկերը. նա ոչխարի գլուխը կրծ-կրծելով, ծուռ ու մուռ անելով, գնացող եկողին հայհոյելով մօտեցաւ ընկածներին և սկսեց ճուխտ խօսել.

— Իւա՛ն, ա՛յ յիմար Ի-Իւան (մի խաչտառակ հայհոյանք աւելացնելով), ահա բե-բերել եմ, քո քո սի-սիրելի կերակուրը:

Ատում է, կրծում, կողքին ու մէջքին ոտով խփում: Իւանը մի փոքր շարժեցաւ և իւր սովորական արիւն ու մարմին դարձած հայհոյանքը բերանից հանեց: Կանգնածը դրանով չը բաւականացաւ, պարզեց վերայ ընկաւ, ձեռքից չը տալով ոչխարի գլուխը. չարչարում էր Իւանը, խրխուում, հայհոյում էր, բայց նա ոչինչ ուշադրութիւն չէր

դարձնում, կրծում էր գլուխը և երբեմն պոկած մսից ընկածի բերանը կոխում: Երկար չը մնաց այդպէս, երեւի անհանգիստ էր այդ դրութեան մէջ, ինքն էլ վեր ընկաւ. երկուսն էին՝ երեք դարձան:

— Կարապե՛տ, հարբած են է՛, տեսնում ես, կիրակի օր է, երեւի ուրախութիւն են անում, բայց տեսնես ի՞նչ ազգից են, լեզուները հայի չէ:

— Հարբածի լեզուն չի իմացւի, նրանց լեզուն զիր տարած, շփոթով այրած է, այժմ՝ նոքաճուխտ ճուխտ են խօսում, պատասխանեց Կարապետը:

Անգեղակոթցիք հեռացան այդտեղից և սկսեցին դարձեալ աննպատակ մանդալ:

Է.

Ժամի վեցն էր, որ Աղաջանը, քրտինքի մէջ կորած, երեսը հէնց իմանաս ցեխաթաթախ, մազերն ու վիզը մի մատ փոշիով ծածկեած, ներկայացաւ վաճառականին՝ կրած հակերի վարձը ստանալու: Չը կար վաճառականը. երեւի դեռ չէր բարեհաճում դուրս գալ կամ ներս կանչել մշակին. բայց ի՛նչ, մի՞թէ մշակի սուրբ պարտականութիւնը չէ սպասելու, թէև քրտնած, ջուր կտրած կանգնած է հիւսիսային քամու ղիմաց, մինչև պարոն վաճառականը մի ժամանակ կը չիչէ կամ չի չիչի, կը տայ՝ վարձը կամ չի տալ՝ ասելով առաւօտը գաջ:

Աղաջանը սպասում էր. հիմա է, մի ժամից

յետոյ է՝ իւր վարձը կը ստանայ. բայց կանչող չը կայ։ Մտնէ՞ր ներս, մտածում էր. բայց ինչպէս փորձած մշակ, լեզուն կծած, ձայնը փորը զգած սպասում էր պարոնի երևան գալուն։

«Բաւական փող պիտի ստանամ, 15 հակ եմ կրել. քիչը քիչը մէկը երկու կոպէկից հաշւելու լինի՝ այդ կը լինի քեզ երեսուն կոպէկ, բայց եթէ մի կոպէկից հաշւելու լինի, այն ժամանակ կէսը կը լինի. ի՞նչ եմ ասում, մի՞թէ այդքան էլ անաս-
տուած կարող է լինել մի տարիքն առած մարդ։ Դէ՛ լաւ, ճարս ի՞նչ, այն ժամանակ ես էլ քսան կոպէկ կ'ուզեմ»։

Սպուշի պէս կանգնած էր Աղաջանը. քամին սկզբում հովացրեց նորա ջերմ մարմինը, բայց յետոյ հաստ կեղտի շերտով ծածկւած շապիկն ու արխա-
լուղը սառցրեց և կոթ դարձրեց, այնպէս որ մարմինն կաշելիս սրտում էր ողջ մարմինը։ «Մի՞թէ եմ թէ լուսանում, կարծես, մի ձայն այն ժամանակ ազ-
դարարեց. ի՞նչ ես կանգնել անասունի պէս, ողոր-
մութիւն խօ՛ չես ուզում, քո արդար աշխատանքի վարձն ես ստանում, մտի՛ր, ստացի՛ր և փաստփուսէդ քաշի՛ր քամու առաջից»։ Նա, ճիշդ է, մտաւ բայց չ'ուզենալով, որովհետեւ այդ տեսակ մշակներին երես
առած են համարում և նրանց էլ միւս անգամ գործ չեն տալիս։

— Զը՛, ի՞նչ կայ, գորգողալով դարձաւ պարոնը. չե՞ս տեսնում ձեռքիս գործ կայ, չե՞ս կարող մի քիչ

սպասել. օ՛հ, սիսիանցի մշակներ, լաւ է սատանին պարտական լինեմ քան թէ ձեզ, որ մարդ կարողա-
նայ սրանց երեսը չը տեսնէ է՛, վերջացրեց իւր խօսքը ձեռքի զրիչը բարկացած սեղանի վերայ նետելով։

Աղաջանը ձայն ու ծպտունը կտրած յետ յետ դուրս գնաց քթի տակ միթմրթալով։

«Ախր չէի ուզում գնալ, ի՞նչ յիմարութիւն արի, չէի կարո՞ղ մի քիչ սպասել, ինքը դուրս կը գար և լաւ կը վարձատրէր, այժմ բարկացրի, երեւի հաշիւը սխալացրի, պիտի կէս վարձը տայ. տեղն է ինձ, ասա երբ ես այդպէս բան բռնել, որ այժմ բռնում ես. բայց նա այնքան որ խօսեց, հա՛, չէր կարո՞ղ փողը տար, ճանապարհ զցէր. է՛հ, էլի սա-
տանի մտքեր եկան գլուխս, այդ ինչ իմ գիտնալու բան է, ինչպէս նա ցանկանում է, այնպէս էլ պիտի լինի, ախր ուրիշ տեսակ ո՞նց կարելի է»։

Զէր անցել մի քառորդ ժամ, որ դուրս եկաւ հաստափոր վաճառականը և մի սպիտակ երեք շա-
հանոց դրաւ Աղաջանի ձեռքը։ Վերջինս երեք շա-
հանոցը տեսնելով, կարծես, տաս և հինգ հակի արած ծանրութիւնը այդ բոպէին զգաց։

— Շա՛տ քիչ է, համետ կերպով ասաց և պարզեց ձեռքի երեքշահանոցը դէպի վաճառականը. տասն և հինգ հակ եմ կրել, երկու կոպէկից էլ չէք հաշւում, ուրիշներին մէկին երեք, չորս կոպէկ եմ առնում։

— Ուրիշները այդպէս փող են գտել էլի, որ դու

մի հակ դնես մէջքիդ, այստեղից ուրիշ տեղ տանելու համար երեք, չորս կոպէկ ստանաս: Ի՞նչ ես յետ տալիս, չես ամաչո՞ւմ, այդ էլ նոր սովորութիւն է, օ՛հ, օ՛հ, լաւ է ձեզ հետ միշտ գործ չ'ունինք, թէ չէ էլ ոչ հաւատ, ոչ հողի կը թողնէք մեր մէջ:

— Զէ', պարոն Զախա՛ր, փողը վերցրէ՛ք, ձեզ համար տասն և հինգ հակը ինչ է, որ ձրի չը կրեմ. ճշմարիտ, փող չեմ ուզում:

Աղաջանը երկու ծայրայեղութիւններից դուրս ուրիշ մի միջին ճանապարհը տանջանք էր համարում, ցանկանում էր անպատճառ իւր ուզած երեսուն կոպէկը ստանալ կամ թէ ոչինչ: Փողը տւաւ պարոնին, նա էլ վերցրեց բարկանալով. «Ճատ ես խօսում, դէ կորի՛, էշ գիւղացի՛, փոշմանած կը դաս վաղը, տասը կոպէկ էլ չես ստանալ: Եղբա՛յր, խօսացնել չի լինում էլի սրանց. մեր փողը բոլորը սրանց ջիւբերն է մտնում, էլի գանգատաւոր գանգատաւոր. տալիս ես գործը, առանց խօսելու, ասում ես՝ դէ հայ է, մի հինգ կոպէկ էլ աւելի կը տամ, էլ ինչ առաջուց խօսեմ, չանայ թակեմ. 10 կոպէկ կը տացի անպատճառ՝ եթէ խօսացնէի, ակսր ինչո՞ւ յիմարութիւն եմ անում, երես տալիս, որ աստառ էլ ուզեն. բա ա՛փսոս իմ 5 կոպէկներ, որ այդ սխախտիքն են տարել: Հէնց այժմ, որպէս զի իմ սխալը ուղղած և ինձ համար սովորութիւն շինած լինիմ, ա՛ռ այս երկու շահին:

Երեքշահանոցը արդէն առել ջէբն էր դրել: Հանեց երկու մեծ մեծ սև շահիներ, մէկի երեսը չեչոտ, իսկ միւսի կողքը պռատ և մեկնեց Աղաջանին, որ մի քանի քայլ հեռացել էր:

— Ծշմարիտ, պ. Զախա՛ր, հանաք չեմ անում, ձրի եմ կրել ես հակերը, ինձ փող չի հարկաւոր, ասաց ու գնաց քթի տակ մրթմրթալով. — տա՛ր մաճնի տուր, քսի՛ր գլուխդ, դորանով էլ փողատէր չենք դառնալու. շատը շատի մօտ է գնում, սա զարմանալի չէ, բայց քիչն էլ է շատի մօտ գնում, ա՛յ սա է զարմանալի:

— Գնա՛, աւանա՛կ, կարծում է յետ պիտի կանչեմ, աղաչեմ, չէ մի ոտե՛ր, սև կոպէկին էլ խօսք կայ այսուհետև. բանը սա է, մէկն էլ տեսնի՛ կը կարծէ վարձը կտրել եմ. հիմա կը դնայ այս-այնտեղ չաւ կանէ, սուտ սուտ լաց լինելով՝ «ա՛յ փողս կտրեց, փողս կերաւ էս ինչ մարդը». դէ դու ե՛կ էլը ցխիցը հանի՛ր, խղճացի՛ր, մի 5 կոպէկ աւել տո՛ւր ինչպէս հայ մշակի: Զէ', այդ անիծածներին այնքան փող պիտի տալ, որ հաղիւ հազ կարողանան օրւայ հացը ճարել, թէ չէ որ փորները հացոտ է լինում, ջիւբներում կոպէկի չիկոց են լսում, էլ իրանց մշակ չեն համարում: Ժամանակիս ո՞վ է կարողանում փող աշխատել, իսկ այդ գալլազուաւները աշխատում հա աշխատում են: Տասը կոպէկ... ո՛րքան պիտի կանգնեմ և քանի դազ պիտի չափեմ, որ տասը կոպէկ աշխատես: Ժամ ու կէսում 10 կոպէկ է աշխատում,

բաւական չէ. եթէ հաշուել լինինք օրեկան 12 ժամ աշխատանք, տե՛ս որքա՛ն փող կ'աշխատի. և սկսեց ըթի տակ հաշուել, տասներկու ժամ այդ բեզ երեք աբասի, տասը կոպէկը կ'ուտէ և մնացածը կը պահէ և ամսական 15 մանէթ փող կ'ունենայ: 15 մանէթ... էշ գիւղացի՛ն ի՛նչ է, որ իւր յիմար տեղովը դայ քաղաք և այսքան փող աշխատի և մեր տւած փողով չը բաւականանայ: Դէ կորէ՛ք, էշ գիւղացի՛նե՛ր, այսուհետեւ կը տեսնէք — այնպէս վերջացրեց խօսքը, կարծես թէ դիմացը կանգնած էին սիսիանցի մշակները:

Ը.

Աննպատակ պտտում էին մեր պանդուխտ սիսիանցիք. նոքա չ'ունէին այն ուրախ տրամադրութիւնն ու դէմքը, ինչ որ առաւօտն էր, մի տեսակ թոյլ, թոշնած, թառամած, ոտները քաշ տալով, փոշիաթաթախ անցնում էին փողոցից փողոց, աւելի ցանկանալով մի տեղ նստել հանգստանալ, քան թէ նոր նոր բաներ տեսնել քաղաքում: Որտեղից որտեղ, այդ դրութեան մէջ դարձեալ պատահեցան թուրք պահապանին. ցած եկան իսկոյն և եթ լրիկից և իրանց ճանապարհը շարունակեցին, իսկ թուրքը կանգնեց և դոցա յետեւիցն էր նայում թէ ո՛ւր են գնում: Երբ անգեղակոթցիք լայն փողոցից նեղ փողոց մտան, թուրքը հետեւեց դոցա: Մի քանի քայլ

էր մնացել նոցա հասնելու, յանկարծ կանչեց ճշող ձայնով՝ «կանգնեցէ՛ք»: Բոլորեքեանք միանգամից յետ նայեցին մտածելով՝ «տեսնես ի՛նչ կայ»:

— Ո՛րտեղացի էք, հարցրեց թուրք քեալբաւլային:

— Սիսիանցի:

— Լաւ, բայց ո՛ւր են ձեր անցաթղթերը, հանէ՛ք տեսնեմ:

Մոցերից և զրպաններից թաշկինակ էր, որ դուրս էր գալիս փաթաթած անցաթղթերով: Մէկը չ'ունէր, մնացել էր վիզը ծուռ կանգնած:

— Քոնն ո՛ւր է. դու փախստական ես, մտրակը բարձրացնելով, թո՛ղ ընկերներիդ. ոչինչ չի լինի, մի՛ վախիր, մի քանի տարի բանտումը կը նստես, այնուհետեւ ձեռք ու ոտդ կապած կ'ուղարկեն. դէ շուտ ընկերներիցդ ջոկւի՛ր. հանաք չեմ անում, չե՛ս լսում. և մտրակը վրայ բերաւ որ խփի, բայց չը կպաւ:

Ստեփանը շրթունքները կծոտում էր, պինդ ունէր մահակը ձեռքումը բռնած, առաջ եկաւ և խօսքով էր ուզում նրան ճանապարհ դցել:

— Ո՛ւր ես տանում դրան, ո՛վ է փախստական. սա մեր գիւղացին է, անցաթուղթը շուտով պիտի գայ:

— Յո՛, բարի լո՛յս, տանուտէրի վկան գզիրը կը լինի ի հարկէ. համարձակւում ես դե՞ռ խօսելու, մի տեսնեմ քո անցաթուղթը: Բաց անել տալով սկսեց

նայել, իբր թէ կարդում է: Քո անցաթուղթը կեղծ է, տո՛ւր այստեղ և դու էլ ճանապարհ ընկի՛ր:

— Ոնց թէ կեղծ է, մեր դաւառապետիցն եմ ստացել մի 5, 6 մանէթ ծախսի մէջ ընկնելով:

— Ի՞նչ ես դուրս տալիս, ա՛յ հայ, քեզ հրամայում եմ ճանապարհ ընկի՛ր. դուք էլ, ձերն էլ է կեղծ, ցոյց տալով մի հինգ հոգու և մտրակով սկսեց սպառնալ:

Արիւնը Ստեփանի աչքերը կոխեց, մի ակնթարթում վրայ վազեց և երկաթի ափուսն էր մտրակը բռնած սև, չոր ձեռքը, և եթէ Մկրտիչը, որ տարիքը առած մարդ էր, ահ ու դողի մէջ ընկած, չը գար, չը խնդրէր բաց թողնելու, ոսկորը կը ջարդէր, կը փշրէր ափի մէջ:

Ստեփանը երբ բաց թողեց, թուրքը աւելի կատաղած սկսեց դոցա հետ խօսել: Մկրտիչը ընկած դուրս եկած մարդ էր, յետ մնաց և թուրքի լեզու բանեցրեց:

— Բարեկամ, իմ աչքի լո՛յս, մենք հեռու տեղից ենք եկած, ինչո՛ւ ես մեզ վրաս տալիս, խընդում ենք ներես, բաց թողնես մենք գնանք, չե՞ որ մենք էլ մարդ ենք, քո լաւութիւնը չենք մոռանայ, առանձին շեշտելով վերջի խօսքերը:

— Ձէ՛, բարեկամ-մարեկամ չը կայ, օրէնքը բարեկամ չի ճանաչում, օրէնքը անցաթուղթ չ՛ուներողներին պատժում է, իսկ այնպիսիները, ցոյց

տալով Ստեփանին, որոնք համարձակում են մեզ վերայ ձեռք բարձրացնել՝ կախ տալ:

— Բարեկամ, դու լաւ մարդ ես երևում, արի՛ դու այս անգամ ների՛ր, մենք քեզ կը շահենք փոխարէնը:

Հէնց թուրքն էլ դորան էր սպասում:

— Դէ լա՛ւ, բերէք տեսնեմ, եռանկիւնի աչքերով այս և այն կողմը նայելով:

— Մարդը մի երկու շահի հանեցէ՛ք կպցնենք ճակատին, ձեռք քաշի կորչի, ասաց Մկրտիչը:

Սև փողը հանեցին:

— Այդ ինչ է, սև փո՞ղ էք հանում, երեխայ էք խաբո՞ւմ, կարծում էք ձեր տանուտէրին կամ գզրին էք տալիս. թո՛ւղթ հանեցէք, թո՛ւղթ, խելքներդ ո՛րտեղ է. քաղաքումն էք և ոչ թէ գիւղումը:

— Քեալբալայի՛, ջանիդ մեռնեմ, եկ դու բաշխի՛ր այս անգամ, թուղթ մանէթ մեզ ո՛րտեղից է, դեռ ոչինչ չենք աշխատել, հէնց այսօր ենք եկել այստեղ:

— Դէ շուտ արէ՛ք, ես այդ տեսակ բաներ չը գիտեմ. ուզում էք հէնց բանտումը փոէ՛ք:

Նորա կասկածոտ, վախկոտ խողի աչքերը հեռուն էին նայում, նկատեց եկւորներ և շտապեցրեց շուտով տալ:

— Դէ լաւ, մի մի շահի էլ հանեցէ՛ք, մեր քեալբալայի սիրտը մի՛ կտրէք, ասաց Մկրտիչը:

Այդպէս էլ արին. թուրքը շուտով առաւ, կրնկին թքեց, հեռացաւ:

— Լա՛ւ տարաւ մեր փողը, այս ու այնտեղից ձայն տւին ափսոսալով:

— Շուն մարդ է, ի՛նչ պիտի անես, պատասխանեց Մկրտիչը, չես տալ՝ բանտ կը նստացնի: Ստեփա՛ն, դու էլ կարծում ես մեր տեղն ես, որ այդպէս բաներ ես անում, Բագու կ'ասեն սրան հա՛:

Թ.

— Այդ ո՛րտեղ գնացիր, Աղաջա՛ն, հարցրին անգեղախոթցիք, երբ պատահամբ հանդիպեցին նրան:

— Գործս շատ էր, չը կարողացայ շուտով վերջացնել. դէ բաւական է, որքան ման էք եկել, գնա՛նք, յոգնած կը լինէք, մի քիչ հանգստացէք:

Մութը գետինն էր առել, քամին բոլորովին դադրել, երկինքը պարզել և նոր-նոր սկսել էր աստղերը դուրս դալ, երբ Աղաջանը՝ համազիւղացիների հետ միասին՝ մտաւ թուրքի քարանսարան:

Տեղաւորւեցան բոլորեքեանք. դռանից ոչ մէկն էլ ախորժակ չ'ունէր խօսելու: Պանդուխտները տխուր էին՝ Աղաջանի վիճակը տեսնելով, բացի այդ՝ թուրք պահապանին աւելորդ փող տալով: Աղաջանը նոյնպէս տխուր էր այդ օրւայ դէպքից. ամեն անգամ յիշելով այրւում, խորովւում էր, լաւ գիտէր որ էլ կորաւ, ձեռքից ընկաւ համարեա մի օրւայ վարձը:

Նստոտել էին գետնափոր սենեակում, որը թիկն էր տւել պատին, որը ոտներն էր պարզել, մի քանիսը նստած հէնց տեղները ննջում էին, զուլուները ցած ու բարձր անելով: Թիթեղեայ փոքրիկ կեղտոտ լամբարը աղօտ լոյս էր սփռում այդ խոնջացած, վատակած և սիրտները կոտրած բնութեան որդիներանց վերայ. աղօտ լոյսիցը տեսանելիքները մթնելով, սիրտները սևացել և աւելի ու աւելի էր կոտրւել, այնպէս որ չէին ուզում ոչ մտածել, ոչ խօսել, ոչ ուտել, այլ այնպէս, առանց հանձնու ընկնել, քնել և վաղւան կարգադրութեան թողնել ամեն բան:

Աղաջանը ամուսնացած մարդ էր, ունէր որդիք, ունէր հայր ու մայր: Շատ ժամանակ էր ինչ տեղեկութիւն չ'ունէր տնից, շարմար ժամանակ զրտնելով՝ սկսեց հարց ու փորձ անել: Նա ապաստում էր մի ապսպրանքի, մի զոյգ գուլբաշի, բայց ոչ մէկն էլ չը կար: Ձերեւ մի բան եղել է՝ — մոտածում էր Աղաջանը:

— Էլ ինչո՞ւ էք ծածկում, ի՛նչ է պատահել մեր տանը, այնպիսի մի եղանակով հարցրեց Աղաջանը, որ լսողները գուշակեցին նորա ներքին վիճակը:

— Ոչինչ չի եղել, փառք Աստուծոյ, ի՛նչ պիտի լինի, պատասխանեց Մկրտիչը:

— Ձէ, մի՛ խաբէք, մի բան կայ:

— Վա՛, ախր ի՛նչ պիտի լինի, բոլորն էլ տանը ողջ և առողջ են և բարե են արել:

— Ե՛հ, ասում ես էլի, ասաց մի խոր հոգաց քաշելով:

Աղաջանը նոցա խօսալու եղանակից և իրար նայելուց մի բան հասկացաւ. «Նօրս կամ մօրս գլուխը մի բան է եկել, եթէ հայրս մեռած լինի, Տէր մի՛ արասցէ. այն ժամանակ տունը առանց գտակաւորի ինչպէս կը կառավարւի, մտածում էր Աղաջանը:

— Ել ծածկելու տեղը չէ, ասացէ՛ք, վերջը չը պիտի իմանա՞մ, ասաց ու աչքերը յառեց գետնին: Մտածողութեամբ գիւղումն էր. ինչե՛ր չէր անցնում նորա մտքով՝ հօր մահը, որդիներանց, կնոջ ու մօր անել զրութիւնը. այս բոլորը կենդանի պատկերներով ներկայացան նորա աչքի առաջ և եթէ լամբարը պարզ լուսաւորէր, կը տեսնէին անշուշտ իւր համազիւղացիները նորա նիհար, փոշիով ծածկւած դէմքի վերայ արտասուքի կաթիլների ախօսած՝ տեղերը:

Մկրտիչը էլ ոչինչ չը կարողացաւ ասել, արտասուքի կաթիլները նորա աչքերումն էլ սկսեցին շարժւել: «Ասեմ, չ'ասեմ, մտածում էր նա, ասելը լաւ է, որ վաղը հէնց գնաց իւր երեխաներին տէրութիւն անի. բայց ինչպէս ասեմ, խեղճ է. չէ, սէ՛տք է ասել»:

— Աստուածանից մխիթարւես, դէ էլ ի՞նչ ծածկեմ, հայրդ վախճանւել է. Աստուած հոգին լուսաւորի, Աստուած քո երեխաներին խեղճ գայ, քեզ պահի:

Սրտածմլիկ էր տեսարանը. վաստակած Աղաջանը էլ չ'իմացաւ ինչպէս պաշտօն կանչելով ու լաց լինելով գլուխը համետի վերայ դրաւ: Յաւակցում էին անկեղծ սրտերը. տան պատերը, առաստաղը, մանաւանդ լամբարը մռայլ էին ինչպէս իրանց հիւրերը, կարծես նոքա էլ լալիս էին: Ձայնձուն չը կար, Աղաջանը քնել էր. խորթոցը թնդեցնում էր սենեակը: Գիւղացիք անշարժ քարի արձան էին կտրւել, աչքերը Աղաջանից չէին հեռացնում:

«Վա՛յ ապէր, վա՛յ ապէր», յանկարծ ձայնը բարձրացրեց և սկսեց լալ ու ամենքին էլ լացացնել: Լռութիւնը կրկին տիրեց: Աղաջանը խոր քնել էր:

— Տղա՛յք, ասաց Մկրտիչը լացակումած, մի քիչ հաց ուտենք, վէր դառնանք քնենք:

Հացը կերան և առանց հանւելու գետնի վերայ վէր թափւեցան և քնեցին:

Ժ.

«Ո՛ւհ, ողջ մարմինս ասես փշրւած լինի», շշնայաց Ստեփանը քթի տակ յօրանջելով ու ձգձգւելով, երբ արթնեցաւ: Նորա ընկերները դեռ աջ ու ձախ պարզւած, քնած էին. դրանցից մի քանիսը շրջաշրջելով գլորւել իրար վերայ էին թափթփւել, որ աւելի դիակների էին նմանում, քան թէ քնած մարդկանց: Հերոսը խոցւած սրտով նայեց իւր ըն-

կեր զօրականներին և հէնց բռնես նորա մռայլ դէմքը, քնաթաթախ աչքերը ասում լինէին. «Յաղթեցինք, տիրապետեցինք քաղաքը, բայց մենք էլ պատերազմի դաշտումը ընկանք»։ Իսկ անհոգ, հանգիստ քնածները ասես թէ իրանց ահեղագոյ խորթոյ պատասխանում էին. «Այո՛, քա՛ջ Սիւնեաց աշխարհի, յաղթեցինք, տիրապետեցինք, բայց մենք դեռ կենդանի ենք և պատերազմի դաշտում անդուլ անդադար պիտի գործենք»։

Ստեփանը քնաթաթախ տնդըհորած դուրս գնաց մի քանիսի ոտերը կոխտելով։

Եռայարկ քառակուսի քարանսարան կատարեալ բանտի էր նմանում։ Վերը միայն բաց էր և երեւում էր կապուտակը քառակուսի շրջանակում։ Օղը գարշահոտութեամբ էր ծծւած։ Խոնաւ գետնի մի անկիւնում յարդով լիքը արկղներ, արկղիկներ էր դարստած, միւս կողմը երկաթի ձողեր, մի այլ տեղ տախտակներ ու հակեր, իսկ մի անկիւնում աղբն էր կուտակած։ Յիսուսի մօտ սիսիանցի մշակը, կղկզւած սպիտակախառն, ծխաթաթախ մազերով, նիհար դէմքով, որի վերայ տեղ-տեղ երեւում էր թուփակ թուփակ կաթուկի պէս կծկւած մազեր, կրակ էր գցում կուշ ու ձիգ անելով՝ հակառակ պատի տակ դրւած մի քանի սևացած, ժանգոտած, կողքերը նիւձկած, եռոտանի, երկոտանի, ծորակների տակը խմորած ու կլայակած հեշտաեռներ։

Ստեփանը յօրանջելով մօտեցաւ Պետրոսին,

այսպէս էր մշակի անունը, բարեւ տալուց և հետը մի քիչ զրուցելուց յետոյ, ջուր խնդրեց լացելու։ Բազուայ աղի-լեղի, պղտոր ջուրը զւարթացրեց նորա տխուր դէմքը, մէջքը պատին տւած, զլուխը կրծքին խոնարհած, ինչպէս մի յոռետես, մեղամաղձալին մտածմունքների անձնատուր եղաւ։

«Ես մշակութիւն պիտի անե՞մ, ասաց Ստեփանը մի սարսուռ զգալով ամբողջ մարմնում. «բա ի՞նչ... վերադառնա՞մ գիւղը... ի՞նչ կ'ասեն ինձ. չէ՛, չէ՛, կը մնամ ինչ որ էլ լինի»։

Սրեւ ծագել էր, երբ անդեղակոթցիք քնաթաթախ ճպոռոտ աչքերով, տնդըհորած դուրս եկան մէկ մէկու յետեւից։ Ի՞նչ կ'ուզեցնային գիւղի աղբիւրը իրանց առաջը ունենալ, մի կռնալ վճիռ ջրի վերայ, իրանց պատկերները տեսնելով չոմի-չոմի տալ երեսներին. բայց աւա՛ղ, նա հեռու էր, նա իրանց գիւղումն էր։ Նոքա պատնդուրս կանգնած ամենայն հետաքրքրութեամբ նայում էին պատերին, պատուհաններին ու հեշտաեռներին։

Դուրս եկաւ և Աղաջանը՝ աչքերը արիւնով լցւած ու ուռած։ Նա մի գիշերւայ մէջ մեծ փոփոխութիւն էր կրել, կարծես, աւելի էր չորացել ու փորը մէջքին կպել, դէմքը աւելի նիհարել ու այտոսկրները դուրս ցցել։ Այս և այն կողմից իւր ընկեր մշակները եկան մխիթարանք ասացին, սիրտ դրին։

— Աստուածանից մխիթարեա, գարձաւ Պետ-

րոսը, ամենքս էլ պիտի մեռնենք, ո՛վ պիտի մնայ այս աշխարհքում, ծնւել ենք, որ մեռնենք, դեռ բաղդաւոր ես, որ հայրդ ծերացած է մեռնում:

Աղաջանը ոչինչ չը խօսեց, աչքերը գետնին յառած անթարթ նայում էր:

— Տխրութիւնը ձեռք չի տալ, Աղաջան, շարունակեց Պետրոսը, հայրդ ծերացած մարդ էր, ծերը ի՞նչ ունի աչքի առաջ — միայն մահ, և որքան շուտ է վերահասնում այդ քաղցր մահը, այնքան էլ շուտով է ազատւում այս ունայն աշխարհից և ճաշակում երջանկութիւնը. նրանցը այն միւս կեանքն է. նոքա ուրախ են, երբ Գաբրիէլ հրեշտակի սուրն են տեսնում: — Շատ սառնասիրտ և վստահ կերպով զրուցելով մօտեցաւ հեշտաեռներին, ակը տւաւ, կրկին եկաւ Աղաջանի մօտ:

— Աղաջան, ինչպէս տեսնում եմ պիտի գիւղը գնաս անպատճառ, տունը անտէր անտիրական թողնել չի լինի:

Այս խօսքերից ցնցւած պատասխանեց Աղաջանը խռպոտ ձայնով.

— Գնալը հեշտ է՞:

— Ի՞նչ կայ որ. բա առանց տղամարդի ի՞նչպէս կը լինի, քո վար ու ցանքը ո՛վ պիտի անի, դու էլ գիտես, որ ժամանակիս հեշտութեամբ չեն իրար օգնում:

— Պետրո՛ս, ի՞նչպէս գնամ, ի՞նչ ունիմ, որ գնամ, եղած չեղածը սորա-նորա մօտն է. չէ, աւելի

լաւ է փող կ'ուղարկեմ, այնտեղ իրանք կը կառավարեն, մինչև որ Աստուած ողորմած է:

— Երեխայի պէս ես խօսում, անտղամարդ տունը, որքան էլ որ լիութեան մէջ լինի, դարձեալ տան նմանութիւն չի ունենալ. էլ այսուհետեւ քեզ մշակութիւն անելը չի բռնիլ, հայրդ քանի որ կենդանի էր, հա, արժէր որ դու այստեղ աշխատէիր, բայց այժմ չէ: Տան մեծը դու ես. անմեծաւոր տունը անսիւն տան է նմանում, որ ամեն ըոպէ պատրաստ է փլչւելու: Աւելի լաւ է քո վարն անես, քո երեխաներին տէրութիւն անես, քան այստեղից փող ուղարկես:

— Ճիշդն ասեմ, սիրտս չի տալիս գիւղը գնալ. հէնց այս ըոպէին էլ աչքիս առաջն է գալիս՝ թէ ի՞նչ կը լինի վիճակս, երբ մի օր մշակութիւն չ'անեմ:

— Օրհնւած, վարելը, հնձելը, կալսելը մշակութիւն չէ. հէնց պէտք է մէջքիդ ահագին բեռ գնես, քրտինքը ծլծլալով ման դա՛ս:

— Աորդ ես ասում, նա էլ մշակութիւն է և աւելի հանգիստ, բայց այստեղի առաւելութիւնը շօշափելի է, այստեղ աշխատելուց զրպանս փող է տեսնում, իսկ այնտեղ ո՛վ է մեր ցորենին փող տուողը. իսկ մեզ հարկաւոր է փող և այդ էլ քաղաքներումն է:

— Դու էլ ես զորդ ասում, բայց որ հանգամանքներդ չեն ներում, աւելի շուտ փողից պէտք է ձեռք քաշես, քան թէ սնից. բայց քո գիտնալու բանն է, դու գիտես, լաւ մտածի՛ր:

Պետրոսը միշտ սովորութիւն ունէր խորհուրդ տալուց յետոյ այս խօսքերը ասել մտածելով՝ «բան է, ասածս արաւ, մի փորձանքի հանդիպեց և դորա պատճառը ես կը լինիմ»:

Աղաջանը մինչև կէսօր գործի չը գնաց. հաստատ վճռեց որուն չը գնալ, փող ուղարկել:

Աղաջանի ընկերներէից Խոսրովը դարձաւ նորեկ համագիւղացիներին. Վնչ էք նստոտել, դուրս գանք գործի, աշխատանքի ժամանակ է, բայց համետ չ'ունէք, պէտք է գնել, այ՛ իմին պէս, թէ չէ առանց այդ բեռ շալակել չի լինի»:

Ստեփանի վիճակը անտանելի էր. «համետս խօսքը, որքան որ հեշտ արտասանեց Խոսրովը, այնքան ծանր, մի սարի ծանրութեամբ ճնշեց Ստեփանին, և ոչինչ չ'ասաց, տխուր տրտում ունեցող քաշ տալով հետևեց հայրենակցին»:

Գիւղացիները իրանց սիրելի մահակները թողեցին և համետները կոնակները առան: Համետները խանի պէս բազմաձգեցին լայն մէջքերին կարծես ասում լինէին. «Վնչ լայն ու փափուկ է մեր բազմոցները, բայց աւա՛ղ, կ'անցնի մի քանի տարի և չոր ու ցամաք ոսկորների վերայ կը շնթակենք»:

Խոսրովը ցոյց էր տալիս այն փողոցները, որտեղ գործ շատ էր լինում. երբ անցան մի ուրիշ փողոց շէշտելով ասաց. «Այստեղ աղբ շատ է լինում, այստեղ էլ աչքից չը պիտի տաք»:

«Աղբ» խօսքը որ չը լսեց Ստեփանը, համետը, որ դեռ ձեռին էր, դէն զցեց դժւածի պէս և արհամարհանքով սկսեց նայել մէկ համետին, մէկ Խոսրովին: Մնաց կանգնած. մնացածները Խոսրովի հետ միասին առաջ էին անցել:

«Հերիք չէ համետը մէջքիս եմ դնում, դեռ աղբ էլ պիտի շալակե՛մ». և այն վիթխարի հսկան մնաց կուչ եկած համետի առաջ կանգնած: «Բայց չէ՛, կը մնամ ինչ էլ որ լինի, թէկու՛ղ աղբ չը լինի, ինչ էլ լինի կը շալակեմ, կը մնամ այստեղ և դիւղը չեմ գնալ, թքածս չեմ լիզիլ»: Այսպէս խօսելով մտեցաւ, համետը ձեռքն առաւ և հետևեց խմբին:

— Ստեփա՛ն, ինչո՞ւ չես կոնակիլ անցնում համետդ, ա՛յ այստեղ շատ գործ է լինում, ասաց Խոսրովը:

— Է՛հ, ինչ անցնեմ:

— Տեսնում եմ, Ստեփա՛ն, որ փոշմանածի նման ես այստեղ դալով, մի՛ տխրիր, ինձ էլ սկզբում մշակութիւնը վատ էր երևում, բայց այժմ սովորել եմ. թէև չարչարւում, շան տանջանք եմ քաշում, բայց ձեռք չեմ վերցնիլ: Պէտք է մի քիչ համբերել, քաղաքի հեռաձայնութեանալ սկզբում, ի հարկէ, աշխատանք քիչ կը լինի, բայց յետոյ, որ լաւ ծանօթացար, ջուր տո՛ւր, քշի՛ր»:

Ստեփանը, Խոսրովի ատածին իւր խելքումը տեղ տալով, սուս ու փուս համետը կոնակն անցրաւ: Համետը բարձրից նայելով իւր ընկեր հա-

մետներին, հէնց գիտենաս պարծենալով ասում լինէր. «Վռնա՛կ, կռնա՛կ սա է է՛, փափուկ, լայն ու ձիգ, լող եմ տալիս վրանս»:

ԺԱ.

Անգեղակոթցի երիտասարդ ու տղամարդ, որը նախանձից դրդւած, որը ընդհանուր հոսանքին մատնւած և վերջապէս որը պարտքերից ազատելու համար, Բագու գնալով մեծ նեղութեան մէջ էին թողել իրանց աները: Համարեա՛ ամեն տուն ամեն տեսակ զրկանք, նեղութիւն վիզն էր առել և տոկունութեամբ տանում էր ասելով. «Մի կերպ կառավարենք, Աստուած ողորմած է, խօ միշտ այսպէս չը պիտի լինինք. կ'անցնի երկու զատիկ՝ մեր տղան մեծ կարողութեամբ կը գայ...»: Այսպէս հայ գիւղացին զրկանքով բեռնաւորւած՝ ներկան ուրախութեամբ զոհում էր լիութեամբ ու բարիքով բեռնաւորւած ապագային:

Ստեփանի տունը առ այժմ ոչ մի բանի պակասութիւն չ'ուներ: Թագուհին թէև, ինչպէս կ'ին, երեակայութեամբ էր ապրում և ամենայն օր իւր կանացի յեղեղուկ մտածողութիւնը աւելի պարզ, որոշ գոյներով էր ստեղծագործում իւր դարպասները, բայց այնու ամենայնիւ սրտով սիրած ամուսնուն մտքից չէր հեռացնում: Նա շատ անգամ վրձինը ձեռքին, երբ ներկերի խառնուրդի մէջ էր

թաթախում հոյակապ դարպասները ներկելու, յանկարծ որ միտը չէր գալիս իւր սիրելի ամուսինը՝ ձեռք թուլանում, վրձինը վեր էր ընկնում և բազմաչարկ գիւղական ճաշակով զարդարւած պալատը անբեկոյթանում, ձեռները պարզում էր դէպի Ստեփանը, որ կենդանի աչքի առջևն էր երևում և կարծես մթութեան մէջ խարխափում էր անգիտակցաբար, բայց խաբւած տեսնելով սթափւում և ընկըղմւում էր տխրութեան մէջ. գլուխը խոնարհած բարակ, քաղցր ձայնով, բայաթու տխուր եղանակով քինթկալի տակից սրտի զգացմունքն էր զեղզեղում և արցունքները երկար թերթերունքների ծայրից այտերի վրայով զլորելով քինթկալն էր թանում: Երգն ու արցունքը, ինչպէս զեղթափ, աղղում էին Թագուհու սրտին. թողարկ սիրտը երկար տխուր չէր մնում. նա մտածում էր. «Ախ, իմ սիրելի մարդը ինձ որքա՛ն է սիրում, որ թողել է տունը, հեռու հեռու երկիրներ է գնացել փող աշխատելու, որպէս զի մեր կեանքը լաւացնի, գիւղացի չը լինինք, լաւ ապրենք...»: Եւ սրանից յետոյ ոսկեձեղուն դարպասը դարձեալ պատկերանում էր աչքերին և վրձինը ձեռին ներկում էր մեծ աշխուժով և ճարտար հմուտութեամբ:

Ստեփանի բացակայութեամբ եթէ մի բան փոփոխութեան չէր ենթարկւել՝ այդ երեսաններն էին. նրանց համար հայրը եղած չ'եղած միւսնոյն էր, քանի որ իրանց հօր գրկում չէին նստել, բազուկ-

ներին թառ եղել և համբոյրներին սակաւ էին ար-
ժանացել: Երանց մայրն էր, որի հետ սերտ սիրով
կապւած էին, իսկ հօր հետ այնպէս էին ինչպէս
մի օտարականի:

Բագուն դեռ ևս չը տեսնողները, նորա ծա-
րաւով տոշորւողները գնացին և դեռ շարունակ շա-
բաթ չէր անցնում, որ Բագուն տանող ճանապարհի
վերայ սեւին չը տան պանդուխտ գնացողների խումբը
կռուկների նման, որոնք չւում են ուրախութեամբ
դէպի տաք երկիրներ. իսկ տեսնողները զիւղում եր-
կար չը մնացին, չը կարողացան զիւղական կեանքը
տանել, պանդուխտի պարկերը շալախները առնելով՝
շտապեցին դէպի Բագուն իրանց համեսների կարօտով
փառւած:

Սաքանը մնաց զիւղումը: Նա Բագունից բերած
փերեզակի ապրանքը ընթիւած ման էր ածում տնից
տուն և կանայք ու աղջիկներ, որոնք ցորենը փող
չէին համարում, առատ առատ տալիս էին մի ասղի,
մի գնդասղի, մի սանրի, մի կանթած կեղծ ոսկու և
հազար տեսակ զիղի-բիղի բաների, որ կանանց աչքը
շատ է սիրում: Սաքանը կանանց խաբելու, շոյելու,
շողօքորթելու և իրան բարի ցոյց տալու մէջ ունէր
մեծ ճարպիկութիւն. նա լաւ գիտէր ում հետ որ-
դիական հնազանդութեամբ պիտի խօսէր՝ իւր շահը
ձեռքից չը տալով, ում հետ ընկերաբար, ում հետ
իշխանաբար և ում հետ սորկաբար:

Սաքանը, ինչպէս խօսք էր տւել, Ստեփանի

տանը կատարեալ տանտէր դարձաւ. շաբաթ չէր անց-
նում, որ մի քանի անգամ չը գնար Քաղուհու մօտ
և պախասութիւնները չը հարցնէր: Քաղուհին թէեւ
ուրախացաւ երբ իմացաւ, որ Ստեփանից յետոյ ան-
տէր անտիրական չի մնալու, բայց այժմ Սաքանի
ներկայութիւնից քաշւում էր. Սաքանը երբ գալիս
էր, ինքը դիտմամբ մի բան էր գտնում, ներս ու
դուրս անում կամ թէ չէ աղջիկներին մօտից չէր հե-
ռացնում. նստած տեղը, կարծես, ցաքի փշերի վերայ
էր լինում նստած, բոպէներն էր համարում թէ երբ
պիտի նա դուրս գայ: Սաքանը թէեւ կնքահայր էր,
բայց այնու ամենայնիւ Քաղուհին քաշւում էր և
աչքը միշտ դրանն էր պահում թէ այս է որտեղ որի
է մէկը դռնովը ներս պիտի մտնի. մտածում էր.
«Աստուած չ'անի եկող լինի, ինչ կ'ասեն»: Նա սկի
չէր կասկածում Սաքանի ազնուութեան և բարու-
թեան վերայ, բայց որ չը պսակւած տղամարդ է,
իսկ ինքն էլ երիտասարդ կին է, դա տեղիք էր
տալիս հասարակաց աչքով նայել խնդրին:

Սաքանը, ինչպէս ասացինք, Ստեփանի գնալուց
յետոյ շատ անգամ էր Քաղուհուն տեսութեան գնա-
ցել, բայց առանց իւր մանր-մունրի. մի օր մտքումը
դրեց, որ ապրանքը մի տանի Քաղուհուն ցոյց տայ.
այդպէս էլ արաւ:

— Սանամէ՛ր, տուն մտնելուն պէս բերանը բացաւ
Սաքանը, ախր չես ասում սովդաքեար ես դարձել
Սէրգի՛, ինչո՛ւ մի օրից մի օր Բագունից խրիդ առած

ապրանքդ չես բերում մի մենք էլ տեսներք. ա'խ, սանամէ'ր, լափ խեղճ ես, իմ օրումս կերած-կորած. ուրիշները՝ ծանօթ, անծանօթները տանել են տալիս, տեսնում են, քրքրում են, քեզ ի'նչ է եկել, որ օխտը բարեկամից էլ աւել ենք: Ղէ էլ մի' քաշւի. է'հ, ինչ ես վեր կացել, նստի', նստի' ա'. նորահարս չես, որ չես խօսում ինձ հետ, հերիք է թողի'ր այդ սովորութիւնը, ես օտար չեմ հո'ւ:

Սաքանը այսպէս խօսելով իւր ունեցած չ'ու-նեցածը հանեց, աչքների առաջը դրաւ: Թագուհին և աղջկերքը աչքները չորս արած մի առարկայից միւսն էին դարձնում, ուզում էին միանգամից ամեն ինչ տեսած լինել: Սաքանը, ճիշդ է, գովում էր իւր ապրանքը, բայց աչքերը չէր հեռացնում Թագուհու աչքերից, աչքերով ուզում էր թէ ուտի:

— Ղէ, սանամէ'ր, էլ մի' քաշւիր, ինչ սիրտդ ուզում է քեզ համար, աղջկերանցդ համար, սրան սրան՝ այս փափլիկի համար վերցո'ւր. աչքս չը կպչի, բոլորն էլ քեզ են եկել, ի'նչ սիրուն են, հէնց են հրեշտակի ձտեր լինին: Փողի համար սկի մի' մտածիր, վա'յ թէ մտքովդ փող-բան անցկացնես, իմացած կացիր որ էլ ոչ ես ոչ դու, ձեր դռներով էլ չեմ անցնի, հասկացա՞ր. և մի մի պղնձի խաչ հանեց, աղջիկներին տաւ աւելացնելով. խելքս գնացել է սրանց վերայ, ի'նչպէս գեղեցիկ են, ճշմարիտ, սանամէ'ր, բոլորն էլ քեզ են եկել:

Թագուհին հիացաւ. Սաքանի պարզասրտու-

թեան վերայ: «Ինչ լաւ մարդ է եղել մեր կնքահայրը, մտածում էր նա, բայց ինչպէս ասեմ՝ այս սուր, այն սուր, շատ բան է հարկաւոր»:

— Ղէ էլ ի'նչ ես մտածում, ինչ որ հարկաւոր է ասա':

— Ղէ, կնքահէ'ր, մի հայելի, մի սանր, մի քանի հատ ասեղ, գնդասեղ տո'ւր, զար-զօռով, ամաշելով ասաց Թագուհին:

— Հէնց ա'յդ, ինչ ես այդպէս քիչ վերցնում. տեսնում եմ ամաշում ես, շատ բանի հարկաւորութիւն կ'ունենաս, ասելով ուզածները և ուրիշ բաներ վերցրեց և Թագուհուն տուց:

— Ղէ, կնքահէ'ր, չը նեղանաս, դրանց գները ասա', ցորենը չափեմ տամ:

— Ղէ ասա ուզում ես, որ ձեր դռները էլ չը կոխեմ էլի, ինչպէս երևում է դու դեռ ինձ լաւ չես ճանաչում. այս անգամ, սանամէ'ր, քեզ բախշում եմ, բայց որ մէկ էլ բերանիցդ հանել ես՝ իմացած կացիր ձեր դռներով էլ չեմ անցնիլ:

— Դու ես իմանում, բայց հաշիւը պահի'ր, որ ինքը (Ստեփանը) Բագուից զալուց միանգամից բոլորը տայ:

— Էլի. հաշիւս ո'րն է. ի'նչ ես ասում չեմ իմանում. կնիկը ի'նչ է, հաշիւների մէջ մտնելը ի'նչ. իմ ու Ստեփանի մէջ ի'նչ հաշիւներ պիտի լինի: Ինչպէս Ստեփանը՝ ինչ որ առնում, ծախում էր ոչ մի ձայն ծպտուն չէիր հանում, այնպէս էլ այժմ չը պիտի հանես, ասելով դուրս գնաց:

«Տասն և հինգ կոպէկ արժէ բոլորը, մտածում էր Սաքանը ճանապարհին, այդ ոչինչ միայն կարողանամ ձեռք գցել. բայց ի՛նչ կտորն է... Նա ինձ սիրում է անպատճառ և ո՛վ չի սիրի ինձ, իրանց մարդկանց պէս վար անող ու տաւար պահող գիւղացի չեմ հո՞ւ, սովաքեա՛ր եմ, սովաքեա՛ր: Բայց ի՞նչպէս ես դրան խելքից տանեմ. ինչ եմ ասում, դեռ նոր պիտի խելքից տանե՞մ. մի քիչ առաջ աչքը աչքս էր գցել նայում, փա՛հ, փա՛հ, ի՛նչ սիրուն աչքեր ունի, ջէջրան մարալի աչքեր լինի ասես... Ստեփանը, զըմբօ Ստեփանը, գնաց Բագու, թող գնաց մի քիչ էլ նա մաշի տանջւի. տանը ոչ ոք չը կայ, մենակ ինքն է ու ինքը, մօտ բարեկամ էլ ոչ ոք չը կայ, որ քթի մագութիւն անի. բանս բան է: — Այսպէս կիսատ-պուտ խօսելով գտակը ծուռը դրած մոտաւ ուրիշ բակ:

Իսկ Թագուհին Սաքանի թողած տպաւորութեան տակից դուրս չ'եկաւ. Սաքանը մի բարի հրեշտակ երևեցաւ նորա աչքերին, որ զիտէ օգնել, զիտէ վարել, քիթը ցցած չը նայել իրանց՝ գիւղացիների վերայ: Նա այնքան էր յափշտակւել Սաքանի քաղցր լեզուով և արած բարութիւններով, որ ընկեր-հարկաններին էլ ասաց՝ թէ ինչպէս Սաքանը գնում գալիս է, պակասութիւնները հարցնում և ինչ որ հարկաւոր է լինում տալիս է:

ԺԲ.

Չմեռաց օր էր. գորշ ամպերով ծածկած երկնակամարը ասես կապարի ծանրութեամբ ճնշում էր քաղաքը: Հիւսիսային չոր սաստկաշունչ քամին՝ ահեղագոյ փչելով՝ ձիւնի հատիկները փետուրի պէս ոլոր-մոլոր խաղացնում էր և ապա պատերին, հեռագրական սիւներին ու լապտերներին խփում, կպցնում:

Մշակի օր չէր: Նրանք՝ թուրք, պարսիկ թուխ ու կեղտոտ դէմքով, խուզած կոշտ ընչացքով և բաց կրծքով հացթուխների և խաշեփողների խանութների պատի տակ լքան լրիկի վերայ պսլզած՝ զընդ-զընդ դողդողում էին: Գործ չ'ունէին, անդործութիւնից մրսում էին. բեռան կամ արևի բացւելուն էին սպասում, բայց ոչ այս կար և ոչ այն:

Թուրք չայչին, որ հոտը վեր առած շան նման դոցա հաղար մի չարչարանքով ու տանջանքով հաւաքած սև կոպէկների յետևիցն էր ման գալիս ամենայն օր, ճարեց որսը՝ ձարալիկ վարպետ չայչու յօնքերը յետ գնացին, ուրախ ուրախ ձեռքի կալացաւ կողոր ինքնատուր ցած դրաւ և գօտիկի վերայ կապած արկղից փոքրիկ բաժակը հանեց կապոցո ծաղկաւոր, ճաքճաքոտած բաժակակալի հետ և առանց մի որ և է տեղից պատւէր ստանալու, «փա՛հ փա՛հ» անելով, մի բաժակ թէյ պատրաստեց: «Ի՛նչ թէյ է, փերվի սօրթ, Փօփօվ է», գովում էր ու

խմում ընչացքը ծծելով: Մշակների ախորժակը գլոր-
գլորեց. սլընկի տաք ջուր էր, որ ածում ու համեցէք
էր անում պաղած մշակներին: Մշակները թէյ խմե-
լիս մեծ ախորժակով էին նայում տաք տաք լաւաշ-
ներին, որ հացթուխները թոնրից հանել և շորի
պէս թառ էին տւել խանութների առջևից, բաց
միւսնոյն ժամանակ մտածում էին՝ «տաք հացը մար-
դու փոր չի կշտացնի, շատ կ'ուտւի, թող մի քիչ
էլ հովանայ»:

Թուրք փինաչները իրանց տեղը լաւ ճարել
էին. երեք, չորս փինաչի՝ հացթուխների ու խաշե-
փողների խանութների մօտը նստոտած՝ այս ու այն-
տեղից ծակ տրելս ու լապչին էր, որ ստանում էին:

Թուրք սափրիչն էլ մշակների տեղը գիտէր. նա՝
ածելին սրելով գօտկից կախ պապղուն կաշւի վերայ՝
մօտեցաւ դոցա: Վարպետ սափրիչի ցաքհաստի աջ ու
ձախ վրայ բերելուց մերկանում էր ցաքապատ, խորդ
ու բորդ սարահարթը. պրծնում էր մէկի գլուխը,
դեղին հացելին իսկոյն տալիս էր նրան իւր պատկե-
րով զմայլելու և սև փողը պատրաստելու, մինչև որ
մի ուրիշի գլուխը կամ երեսը կը սափրի կռան
տակը զգած:

Խաշեփողների աչքը ջուր կտրւեց. նրանք
հանել էին պղնձից ոչխարի եփած ոտ ու գլուխը և
ափսէի վերայ ճաշակով կուտակել: Գոլորշին բարձրա-
նում և հոտը մշակների քթներին էր դիպում.
բոլորի բերնի ջուրն էր գնում, բաց չէին ուզում

աւելորդ փող ծախսել, քանի որ անգործ նստած
էին. նոքա լաւ գիտէին, թէ երբ պէտք է գնել այդ
իրանց համեղ, կիրակնօրեայ կերակուրը: Խաշեփողն
էլ չայչու պէս արաւ. ոչխարի գլխից մի կտոր մորթի
պոկեց, ձեռքերը լպտտելով, չլմփլմփացնելով կերաւ
նոցա դիմաց: Մշակները, ճիշդ է, շաղիքները
կուլ տւին, բաց դարձեալ չը մօտեցան:

Դոցանից մի քիչ վեր առանձին նստոտած էին
իրանց համետների վերայ տասը հոգի հայ մշակներ:
Դոցանից մի երեք, չորսն էին, որ կարելի էր ասել
թէ հայ էին դէմքով, իսկ մնացածները եթէ խառը
լինէին նստոտած թալիշների ու թրքերի հետ՝
դժւար թէ կարելի լինէր զանազանել նոցա ազգու-
թիւնները: Դոքա էլ գործ չ'ունէին, քամու ձեռքից
պատի տակն էին կուչ եկել, առամ առամի խփում,
սըրթսըրթում: Չայչին հայ մշակներին աչքաթող
չ'արաւ: Խաշը նոքա էլ էին տեսնում և նոցա բե-
րանների ջուրն էլ էր գնում, մանաւանդ նորեկների,
բաց մի հզօր տնտես ձեռք արգելում էր դոցա այդ
ցրտին կուշու ուտել՝ ազդարարելով. «ձեռքդ տա՛ր
զրպանդ, տե՛ս նո՛ր սև փող եկաւ՝ տասանորդը փորիդ
տո՛ւր, եթէ ոչ, մոռացի՛ր քաղցդ և ձրի օդ կուլ
տուր»:

Հայ մշակների մէջն էր Ստեփանը: Երկու ամիս
էր անցել այն օրից, երբ նա համետը անվճաբար
կռնակն առաւ, սկզբում—առաջի շաբաթում վա-
րանման մէջ էր ընկնում, մէկ ուզում էր տուն

դնալ, մէկ հաստատապէս ասում էր՝ «չեմ գնաց ինչ էլ որ լինի», իսկ մի շաբթից յետոյ՝ հաշտելով իւր բաղդի հետ՝ լացն մէջքը կռացրաւ, անձկուն վիզը ծռեց, իւր ընկեր մահակը թողեց փոշոտելու, պարանն առաւ ձեռքը: Այդ օրւանից նորա հպարտ ու անկեղծ աչքերը ոչինչ չէին ուզում տեսնել, բայց միայն սև կոպէկները: Թակարդի մէջ ընկաւ. փողը քաղցրացրաւ նորա ստոր պաշտօնը, մտքից չըտալով ապագայ «լաւ ասրելը» և կնոջ խոստացածները: Նա ստանում էր օրեկան 30—50 կոպէկ. ցամաք հացով էր ապրում և դորան տւած փողն էլ կորած էր համարում, որովհետև թանկ ու կրակ էր նորա համար հացը և բացի այդ իրանց հացի համն ու հոտը չ'ունէր:

Երկու ամիսը ընտանիքում մեծացած ամուսնացած մարդու համար մեծ ժամանակամիջոց է: Սկզբում Ստեփանը թէև շատ քիչ էր յիշում ամուսնուն, բայց յետոյ ուշք ու միտքը զիւղումն էր, կարծես մի բան կորցրած, ցրւած ու ապուշ էր երևում: Յիշելով իրանց երջանիկ ամուսնական կեանքը՝ ուզում էր թւեր առնի, թռչի դէպի զիւղը, մի րոպէ տեսնի իւր սիրելի կողակցին և յետոյ կրկին վերադառնայ, իւր սև կոպէկները ժողովի: Ցանշւում էր, աղքատիկ ապրուստը մի կողմից, չարքաշ կեանքը միւս և անցեալ երջանիկ կենցաղավարութեան իրականանալու փափաղը մի երրորդ կողմից՝ նրան հալ ու մաշ անել էին սկսել: Փոխել էր. լիքը թշերին,

սպիտակ փայլուն ճակատին, և վառվռուն աչքերին չարքաշ կեանքի և մեղամաղձութեան վրձինը թեթև կերպով անց էր կացել:

—Այսօր, տեսնում է՞ք, գործ չը կայ, լուս-
թիւնը խանդարեց Եղիան:

—Դեռ ոչինչ չեմ վերցրել, ժամի տասներկուսը շուտով կը խփեն:

—Մենք էլ ոչինչ չենք վերցրել, ձայն տւին այս և այն կողմից:

—Այսօր, ինչպէս երևում է, ոչինչ չը պիտի աշխատենք, աւելացրաւ Ստեփանը:

—Աստուած է իմանում, տեսնենք, վրայ բերաւ կողքի նստածը:

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ դրանց առաջով անցկացաւ մեր ծանօթ պարոն Զախարը: Նա ամբողջ մարմնով շուռ եկաւ, չը կարողանալով հաստ վիզը ծռել և Ստեփանին ձեռքով արաւ: Ստեփանը ծլունկ եղաւ տեղից, հետն էլ մօտի նըստածները:

—Հը, ի՛նչ է, ի՛նչ նորութիւն, մարդ չէք կուլ տալու խօ, ես սրան կանչեցի, ցոյց տալով Ստեփանին, տեղներդ շնթովեցէք, նախատեց պ. Զախարը:

—Աղա՛յ, բա իմ հաշիւը չէ՞ք վերջացնում, դարձաւ վախժախելով Աղաջանը:

—Ի՛նչ հաշիւ է: Հաշիւս ո՞րն է, ասես ինձ համար բանկի դրէքտօր է, հաշիւ է պահանջում:

—Այն օրը որ ձեզ համար 15 հակ ապրանք կրեցի, նորա փողը մնաց:

—Ի՞նչ է ասում, զիժ ես, գլխիդ ձի է քացի տւել, ինչ է. գնա՛, գնա՛, ինչպէս երևում է գլխովդ քամի է անցել:

—Աղա՛յ, ախր...

—Դէ կորի՛, էշ գիւղացի՛, ինչ ես գլուխս տա-
նում. այնքան եղանք, որ քո տասնեհինգ կոպէկը
չը կարողացանք տա՛լ:

Աղաջանը ճարահատեալ լեզուն կծած յետ
դարձաւ: Պ. Զախարը յիշեց, որ պարտք է մնացել,
բաց այն տեսակ ձև տւաւ, որ Աղաջանը ինքը ան-
գամ քիչ մնաց կասկածի:

—Հա, անունդ ի՞նչ է, հարցրաւ Ստեփանին:

—Քեզ ծառայ Ստեփան:

—Լաւ, Ստեփան, ես քեզ տեսնում եմ, որ
քաջ և սրտոտ կը լինես և բացի դրանից հաւատա-
րիմ, դորա համար ուզում եմ քեզ մի գիշերապա-
հութեան պաշտօն տալ:

—Ծառադ եմ ի՞նչ խօսք, ինչպէս հրամայում
էք, պատասխանեց Ստեփանը բոլորովին անկեղծ
կերպով:

—Հա, դէ որ այդպէս է խօսենք ամսով. ամիսը
ի՞նչ կ'առնես:

—Աղա՛յ, դէ ես ինչ իմանամ, դուք ասացէ՛ք:

Ստեփանի մտքով այդ բոպէին ի՞նչեր չէր անց-
նում. «Լաւ պատահեց. բնորոս բացւել է. էլ մշակ

չեմ լինի. լաւ մարդ է երևում, ինձ հաւանեց. լաւ
փող կը տայ»:

—Դէ լաւ, որ ինձ ես թողնում, ես այնպէս
ուճիկ կը տամ, որ խղճով լինի: Ես քեզ կը տամ
եօթը մանէթ:

«Եօթը մանէթ, մտածում էր Ստեփանը, օրը
25 կոպէկ էլ չի գալիս, ցերեկները երկպատիկն եմ
վերցնում և գիշերները քնում, գիշերները անքուն
պիտի մնամ 20 – 23 կոպէկի համար. չէ, իմ ու-
գածը չ'եղաւ:

—Հը, կը մնա՞ս, լաւ փող է, ձեռքիցդ կ'ընկնի
հա՛:

—Շատ քիչ է, աղա՛յ:

—Տուն էլ եմ տալիս:

—Աղա՛յ, ճիշդն ասած, ձեռք չի տալ. մշա-
կութեամբ աւելի ենք աշխատում:

—Օրհնւած, էլի մշակութիւնդ արա՛, ձեռքդ
բռնողը ո՞վ է. քեզ համար այդ եօթ մանէթը հա-
մարեա գտած է. հը, էլի չը հասկացա՞ր. դէ որ
այդպէս է մի մանէթ էլ եմ աւելացնում. դէ էլ չը
խօսես, ուրիշին չէի տալ:

«Ճիշդ է ասում, մտածում էր Ստեփանը, այս
ութ մանէթը համարեա գտած է. գիշերը գիշերա-
պահութիւն կ'անեմ, իսկ ցերեկը մշակութիւն»:

—Լաւ, ձեր ասածը լինի. կը գամ:

—Այժմ ասեմ քո պարտականութիւնը. գիշերը
ժամի եօթից մինչև ժամի վեցը առաւօտեան պիտի

հսկես ա՛յ այս փողոցը, երբէք չը պիտի քնես: Լաւ, սա հեշտ բան է, խօսք չը կայ. յետոյ ցերեկները պիտի մեր բակը և փողոցը միշտ մաքուր պահես. հաւաքած աղբը շալակով կրես: Ա՛յ սրանք են, տեսնում ես՝ ոչինչ չը կայ. հա, կարող է պատահել՝ շառ, խէր մի բան պատահեցաւ՝ մի տեղ գնալու, մի արկղ շալակելու խանութը տանելու, սրանք էլ կ'անես ի հարկէ. ի դուր է մինչև անգամ այս տեսակ ծրար-պրտի բաները յիշեցնել: Ա՛յ, ցոյց տալով ներքնայարկում խոր ընկած մի դուռ, երբ խօսելով մեծ դռնով մտան բակը, այդ էլ քո սենեակը կը լինի, գնա՛ շորերդ բեր և խանի պէս կ'ապրես:

Ստեփանը համաձայնեց և եղաւ գիշերապահ. դարձեալ իւր ընկեր սիրելի մահակը ուրախ ուրախ ձեռն առաւ:

ԺԳ.

Պարզնկայ գիշեր էր: Զիւնը աղօտ սպիտակին էր տալիս փողոցների վերայ: Լուսթիւն էր տիրած, միայն երբեմն կառքերի խուլ դղրդոցն էր լսուում հեռու տեղերից: Մթութեան մէջ սևին էր տալիս մի մարդ, որ ունէր մի ձեռին հաստազուլիս մահակ, իսկ միւսում՝ չխլիական: Պարթև էր նորահասակը. ցրտին դէմ էր տւել իւր լացն կուրծքը և կարծես սառը քամին կպչելիս յետ յետ էր գնում տաքացած: Նա պտտում էր փողոցի երկարութիւնը և երբեմն ձեռքի չխլիականը չխլիականում: Անցաւ

բաւականին ժամանակ, կարծես ձանձրացած պտտելուց կռնակը տւաւ պատին և արձանացած սկսեց նայել երկնքին: Լուսինը երևեցաւ պարզ երկնակամարի վերայ և այդ աղօտ լոյսի տակ Ստեփանն ինքն էր գիշերապահի պաշտօնով:

Նայում էր լուսնին և ինչե՛ր չէր անցնում մտքովը. իւր երիտասարդութիւնից՝ լուսնի հետ զուգորդած՝ ինչե՛ր չէր յիշում: Անքթիթ լուսնին նայելով, կարծես, նրանից ուզում էր տեղեկութիւն հարցնել իւր հեռաւոր տան մասին: Լուսինը վեր վեր էր բարձրանում լուռ ու մունջ, իսկ Ստեփանը աչքերով հետևում էր տխուր ու տրտում. «Ես լինէի լուսնի տեղ այդ բարձրութիւնից անպատճառ կը տեսնէի մեր տունը... այժմ անուշ քնով քնած կը լինին... Ել ոչինչ չը կարողացաւ ասել, տխուր աչքերը գետնին զցեց և անգիտակցաբար ձեռքի չխլիականը շարժեց:

Հարեան փողոցից մի ուրիշ չխլիկոց ևս լսեցաւ և չ'անցաւ մի քանի վայրկեան փողոցի գլխին երևեցաւ մեր ծանօթ Աղաջանը: Գոքա մօտեցան իրար, որ դռնէ խօսակցութեամբ հեռացնեն քուշը և մոռանան ցուրտը:

— Այս գիշեր շատ ցուրտ է, Ստեփա՛ն, խօսք բաց արաւ Աղաջանը:

— Հա, որովհետև պարզնկայ է:

— Ինչպէս երևում է չես մրտում, որ այդպէս պատն ի վեր կանգնել էիր:

— Զէ, այնքան էլ քո ասած չեմ մըտում:

— Ստեփա՛ն, լաւ չենք անում, մի մաղալից բանից ունենայինք, լաւ կը լինէր:

— Է՛հ, սա ինչ ցուրտ է որ:

Սրանց խօսակցութիւնը դադարեց՝ երբ մօտի գինեանից դուրս եկան երկու մարդ և մի կինարմատ: Երեքն էլ կոնծած էին. կինը մէջ տեղները առած, անվայել շարժմունքներով և կեղտոտ խօսքերով, անցան փողոցի երկարութիւնը:

— Ստեփա՛ն, տեսնում ես, ինչպէս քէֆ են անում:

— Ինչպէս երևում է դրանցից մէկի կինն է:

— Զէ, ի՛նչ կին, այս բոպէին էլի յետ կը դառնայ գինետուն:

— Բա ի՛նչպէս է այս մթին տնից դուրս եկել անծանօթ մարդկանց հետ:

— Վա դեռ չը գիտե՞ս, նա մարդ չ'ունի, նորա բան ու գործը դա է: Եւ սկսեց՝ ծիծաղելով Ստեփանի տգիտութեան վերայ՝ մի առ մի, պարզորոշ նկարագրել այդ տեսակ կանանց դերը:

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ կինը վերադարձաւ: Աղաջանը յետևից կանչեց.

— Աղջի, ո՞ւր ես գնում: Վերջի նախադասութիւնը աղաւաղած ուսերէն ասաց, իսկ «աղջի» բառը հայերէն:

— Աղա՛, քեզ ի՛նչ, պատասխանեց կինը:

— Ինչ ես խօսում այդ լրբի հետ, թող

մի կորչի է՛, իսկոյն վրայ բերաւ Ստեփանը:

— Դու էլ ինձ համար վարդապետ ես դարձե՞լ:

— Ամօթ է ամօթ, մեզ չի սաղի այդպիսիների հետ խօսել:

— Աղա՛, մըտում ես, ասաց կինը և մտաւ գինետունը:

— Ստեփա՛ն, արի՛ գնանք մարդը մի բաժակ օղի խմենք:

— Զէ, չեմ ուզում:

— Հէնց ես իմանում նորա համար եմ ասում, որ նա այնտեղ է՛:

— Հէնց այնտեղ էլ չը լինի էլի չեմ ուզում:

— Է՛հ, Ստեփա՛ն, լաւ տղայ չես, ինչ որ ասում եմ հակառակում ես, դու լաւ մուղղուսացու ես:

Ստեփանը մնացել էր զարմացած՝ թէ ինչպէս մի տարիքը առած ամուսնացած մարդ աչք է դնում մի լիբբի, փչացած կնկայ: Աշխատեց հեռանալ նրանից, չը լսել նորա խօսակցութիւնը այդ տեսակ կանանց և իւր գործած լրբութեան մասին, բաց չեղաւ. ուր գնաց՝ նա էլ հետևեց. ուզում էր Ստեփանին էլ հետը տանի գինետուն, որ կարողանայ նորա գրպանից մի քանի կոպէկ պոկ տալ:

— Զէ, չեմ ուզում, կեանքումս գինետուն մտած չը կամ և չեմ էլ մտնելու, եթէ դու էլ մտնում ես շատ յիմարութիւն ես անում, քեզ ի՛նչ կը սաղի այդպիսի բաներ անել, դու մշակ մարդ ես:

— Վա՛, հէնց որ մշակ եմ չը պիտի անեմ,

դու շատ խոսմ ես երևում, նոր ես դեռ, մի քանի տարի կ'անցնի, քո ասածները երբ քեզ կ'ասեմ, քեզ վերայ դու էլ կը ծիծաղես:

— Ուզում է հէնց քսան տարի էլ անցնի, ինչ որ կամ կամ:

— Ես էլ այդպէս էի ասում սկզբում, բայց լետոյ տեսայ որ չի լինում, սկսեցի ուրիշների ճանապարհով գնալ. ինչ մեղադրելու բան է:

— Բա սկի միտդ չի գալիս, որ դու կնիկ արած ես:

— Շատ հարկաւոր է թէ կնիկ արած եմ. կինս գիւղումն է, իսկ ես այստեղ:

— Այդ ինչե՞ր ես ասում, տո մի լաւ մտածիր ինչ ես ասում է: Մեղք է մեղք. էլ ինչո՞ւ ես ապրում, քեզ նման տղամարդ սկի տեսած չեմ կեանքումս, մարդ որ ամուսնանում է, էլ նորա աչքերը միայն իւր կինն է տեսնում, հասկանում ես:

— Ճշմարիտ, մեր գիւղի քահանաներից մէկը վախճանւել է այս քանի օրը, եկ դու գնա՛ այնտեղ քահանայ եղիր, դու մշակացու չես, ես մեռնեմ թէ մեր քահանան կարողանայ այդպիսի խրատներ տալ:

— Միծաղի՛ր, ֆլաս չը կայ: Հա, եկ մի լաւ մտածենք. դու որ այդպէս ես մտածում, եթէ, Տէր մի՛ արասցէ, քո կինն էլ քեզ պէս մտածի՛ ի՞նչ կ'անես:

— Ինչ պէտք է անեմ, երեխայ ես, կը սպա-

նեմ, էլ ինչ պէտք է անեմ. է՛հ, ինչ ես երեխայ երեխայ խօսում, չես գալիս՝ ես գնում եմ, ասելով քայլերը ուղղեց դէպի զինետունը: Գուռը բանալիս վերջի անգամն էլ կանչեց Ստեփանին, բայց տեսաւ որ ականջ չի դնում, ներս մտաւ:

— Աղա՛, էլի եկա՞ր. մի բաժակ օղիի հիւրասիրի՛, աղա՛, դարձաւ կինը մշակին:

— Աղջի՛, այս րոպէին:

— Լա՛ւ տղայ է թէև մշակ. դէ եկ այստեղ նստի՛ր:

Աղաջանը կողքին նստեց:

Կնոջ հազուստը, դէմքը պարզ ցոյց էին տալիս, որ ստոր դասակարգի համար էր ստեղծւած: Նորա կէս կարմրած, կէս կապտած, դէպի վեր ցցւած քիթը, կապտած ու ուռած ներքին կոպերը տալիս էին պշտիկներով ծածկւած ալանդակ դէմքին մի դժոխային պատկեր:

Ստեփանը թէև սկզբում ուշադրութիւն չը դարձնելով պտտում էր անդադար չխնայողներով և շվշվացներով, երբեմն էլ թուրքերէն երգելով, բայց վերջը երբ անցաւ հակառակ լրիկը, հետաքրքրութիւնը շարժեց և սկսեց նայել գինետան դրան ճեղքերով: Հէնց որ Աղաջանի արարմունքը տեսաւ լիրբ կնոջ հետ, թքեց ու հեռացաւ այդտեղից: «Թի՛ւ, թի՛ւ, այդ տեսակ էլ լրբութիւն կը լինի. անունն էլ տղամարդ է դրել:

Այդ ժամանակ, կարծես, մի ուրիշ ձայն նրան

պատասխանեց. «Քանի տարի է տանից տեղից հե-
ռացել է, ինչ անի խեղճը: Եւ նա սկսեց ուրիշ
տեսակ մտածել. էլ այնքան ստոր էր երեւում նորա
աչքին Աղաջանը, էլ այնքան էր պախարակում նորա
արարմունքը: Հեռացան մի քիչ առաջ ասածները
և թանձր մշուշով պատեց գլուխը: Երեւակայու-
թեամբ ապրել էլ չը կարողացաւ. կարծես ոտերը
առանց հրամանի ուզում էին ուղղւել դէպի գինե-
տունը:

Աղաջանը դուրս եկաւ կոնծած այն ժամանակը,
երբ Ստեփանը ծուել էր միւս փողոցը: Նա չը կա-
րողանալով ոտի վերայ կանգնել, քունը աչքերը կո-
խեց և այդ ցրտին կուշ եկաւ իւր աղայի մեծ
դրան անկիւնում ու մրափեց: Ստեփանը տեսաւ
նրան, բայց չը մօտեցաւ: Դուրս եկաւ և կինը բո-
լորովին հարբած. Ստեփանին տեսնելով վազեց դէպի
նա անվայել շարժւածքներով և «աղա, աղա»
անելով: Ստեփանը հեռացաւ նրանից դէս դէն խլըշ-
կոտալով, բայց երբ կինը կրկին մօտեցաւ, ձեռքից
բռնեց և գինետունը ցոյց տւաւ, էլ Ստեփանը չ'ի-
մացաւ ինչպէս գինետունը մտաւ: Միայն նա ուշքի
եկաւ, երբ գինետանից դուրս եկաւ. նա դէս դէն նայելով
յանկարծ դուրս թռաւ գինետանից, ամօթից ուզում
էր գետինը մոնէ, ինքը իրանից ամաչում էր. «Զը
լինի տեսնող եղաւ, Աղաջանը այժմ որ ինձ վերայ կը
ծիծաղի. հեռանամ այստեղից: Այս ի՞նչ արի ես,
թի՛ւ, Աղաջանն էր մեղաւորը, նա չը պատմէր դրանց

մասին, սկի միտս էլ չէր գալ. էլ այսուհետեւ ե՞ս
մտնեմ գինետուն: Զէ, էլ չեմ անի ինչ էլ որ լինի.
ես մեղա՛յ Աստծու»: Եւ քիչ փնաց թէ լաց լինի:

Արեւելքը սկսել էր շառագունւել: Փողոցում էլ
չխշխկոց չէր լսուում: Ստեփանը մտել էր իւր սենեա-
կը և խոր քնի մէջ ընկղմւել:

Արեւը դուրս եկաւ, քաղաքը կենդանացաւ.
կրպակաւորներն ու խանութների գործակատարները
բոլորեքեանք ոտի վերայ էին, ամեն մէկը շտապում
էր իւր գործին: Պ. Զախարի գործակատարներն ևս
ոտքի վերայ էին: Նոքա դուրս եկան իրանց սենեա-
կից խանութ դնալու: Նոցանից մէկը մօտեցաւ Ստե-
փանին և ամուր ձայն տւաւ, բայց նա չը լսեց.
երկրորդեց, երրորդեց, բայց նա դարձեալ չը շարժ-
ւեց տեղից, խոր քնի մէջ էր: Համբերութիւնը հա-
տած մօտեցաւ և ձեռափայտով սկսեց բիշբիշտել.
Ստեփանը այժմ որ ցնցւեցաւ և տեղը նստեց:

— Տօ ի՞նչ է պատահել, այդքան էլ կը քնեն,
այնքան բղաւեցի, որ ձայնս կտրւեց, Վեր շուտ
արի՛, մի երկու հակ կայ վերցո՛ւր, զնանք խանութ:

Ստեփանը արդէն հագնւած էր. ոչինչ չը խօ-
սեց, լուռ ու մունջ վեր կացաւ, պարանը ձեռն
առաւ մտածելով՝ «երեւի շատ եմ քնել»:

Ստեփանը հակերը կրելուց յետոյ, երբ ուղեց
դուրս զնալ մշակութեան, այժմ էլ պ. Զախարը

նրան հրամայեց բակի, փողոցի ձիւնը մաքրել: Ստեփանը առանց դժկամակելու հիմա էլ թիւն ձեռն առաւ:

Ստեփանի մտածածը՝ թէ գիշերապահութեան հետ միասին և մշակութիւն կանի՝ չէր լինում: Շաբաթաւոյ մի քանի օրը իւր տիրոջ գործն էր ձրի կատարում, ուստի և մշակութեամբ շատ քիչ էր աշխատում և իւր երեակայած տասնհինգ բուբլին չէր տեսնում:

ԺԴ.

Անցան ամիսներ, Ստեփանը առանց արտունջի կատարում էր գիշերապահութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ լաւ տեսնում էր, որ իւր ոյժերը կամաց կամաց սպառւում են, աշխատանքն էլ դորա հետ համեմատած շատ և շատ քիչ է. վճուեց թողնել այդ պաշտօնը և իրան համար ազատ մշակութիւն անել, յոյս ունենալով դորանով աւելի վաստակի: Երբ իւր դիտաւորութիւնը պ. Զախարին յայտնեց, վերջինս ըստ երեւոյթին բարի դէմքով և հայրաբար դարձաւ դէպի նա.

— Ի զուր ես թողնում մեր տունը. փա՛ռք Աստուծոյ, ի՛նչդ է պակաս, տունդ՝ տուն, ուստիլ՝ ուստի, (թէ և շատ քիչ էր պատահում, որ իւր խոհարարը առանց աղայի հրամանին ծածուկ մի կտոր հաց կամ կերակրի տականք տար) ուճիկդ՝ ուճիկ,

էլ ի՛նչ ես ուզում. դուրսը մշակութիւն անելով ու ինչ չես աշխատի:

— Աղա՛յ, կը մնայի, եթէ կարողանայի շարունակել, բոլորովին ձեռքից ընկել եմ, այնքան անքուն եմ մնացել: Ինչ անենք, էլի ձերն եմ. ժամանակ անժամանակ մի գործ պատահած պատրաստ եմ ձեր ծառայութեան:

— Օրհնա՛ծ, քունը ինչ է որ մարդու ձեռքից զցի, շատ քնողը կը յիմարանայ. արջերն էլ են շատ քնում, ինչ են աւելացնում: Բայց դու ցերեկը քնում ես:

— Հէնց այդ է, որ մշակութիւնից զրկւում եմ և ամսի տակին տեսնում եմ աշխատածս մի բան չէ:

— Հէնց ես իմանում, որ գիշերապահութիւն չ'անես, միայն մշակութեան գնաս, դրանից շատ պիտի աշխատե՞ս. քա՛ւ լիցի. օրաւ հացդ հազիւ հազ կարող ես դատել, այն էլ հազար մի նեղութիւնով. այն ինչ այստեղ հանդիստ ստանում ես ուճիկդ և գիշերը քեզ համար պարապ-սարապ շրվիւցնելով պտտում:

— Աղա՛յ, ճշմարիտ չեմ կարող, լաւը այն է իմ հաշիւը տեսէք, թողնէք ինձ գնամ:

Պ. Զախարը տեսնելով, որ դիմացինը այնքան էլ խաբւողը չի, վարպետ է դարձել, բարկացած ասաց.

— Գնում ես, գնա՛, այն դու՝ այն ճանապարհը, էլ ինձնից ինչո՞ւ ես հարցնում:

— Բայց հաշիւս տեսէք, դեռ մնում է:

— Ելի սիսիանցի է՛, շուտ մի հաշւի պոչիցն է բռնում, հէնց է իմանում փախստական ենք. այսօր ժամանակ չ'ունիմ, մի ուրիշ օր կը գաս, հաշիւդ կը տեսնենք, բայց հիմիկուց ասում եմ, որ փողմանած գաս՝ կրկին քո պաշտօնի մէջ մտնելու, էլ 8 մանէթ չեմ տալ: Այժմ ուզում ես կացիր միւսնոյն ռոճիկով, թէ չէ գնաս գլուխդ այստեղ-այնտեղ մոցնես, գաս, կրկին ասում եմ՝ հինգ մանէթ էլ չեմ տալ:

Ստեփանը ոչինչ չը պատասխանեց, դուրս եկաւ գնաց: Երկու օրից յետոյ Ստեփանը շտապեց գնալ պ. Զախարի հետ հաշիւը վերջացնել, վախենալով մի դուցէ իւր փողն էլ կտրի Աղաջանի 30 կոպէկի պէս:

— Հ'ը, բարով ես եկել, շինծու քաղցր ժպիտը բերանին ասաց պ. Զախարը, ինչպէս է անցնում մշակութիւնդ. փողմանած կը լինիս անպատճառ. խնդճ, դէմքիցդ տեսնում եմ թէ այս երկու օրը որքան նեղութիւն ես քաշել. քանի որ ուրիշներին չեմ վարձել դու եկ, էլի քո տունն է:

— Ինչո՛ւ, փա՛ռք Աստուծոյ, մշակութիւնով կրկնապատիկ եմ վերցնում:

— Այդ հաշիւ չէ. այս քանի օրս կարող է լաւ գործ պատահած լինի և քառասուն, յիսուն կոպէկ վերցրած լինիս, բայց ամուսնի մէջ քանի՛ այդպիսի օր կը պատահի, շատ շատ մի չորս, հինգ օր: Մենք ենք մշակներին գործ տուողք. պատահում է, որ մի օր հակերը գալիս թափւում են և մշակները էլ քիթ սրբելու ժամանակ չեն ունենում. իսկ այ-

նուհետեւ շաբաթներ է անցնում և ոչ մի հակ չի լինում:

Ստեփանի դիրքը, հայեացքը անմոռնջ խընդրում էին հաշիւը վերջացնել և դուրս գնալ:

— Հիմա ուզում ես ֆնա՞լ, դորա համար ես եկել չէ՞:

— Աղա՛յ, բախշի՛ր, չեմ կարող ձեր ասածը կատարել, հաշւի համար եմ եկել:

— Տօ երեկ չէիր այստեղ, ասացի որ ժամանակ չ'ունիմ, մի ուրիշ օր եկ. այդպէս շուտով կը գա՛ն, ինձնից որ փողդ առնես հա, ուրիշին չը պիտի տաս պահելու. խօ քո մօտը չե՞ս պահելու:

— Զէ, գիւղը պիտի ուղարկեմ:

— Գիւղումը փողը ի՛նչ հարկաւոր է, որ ուղարկում ես, ի՛նչ շինեցիր, որ այդպէս շուտով ուղարկում ես. դեռ մի փող շինիրջ ետոյ է՛:

— Տանը պէտք է այժմ. անպատճառ պիտի ուղարկել:

— Դէ որ այդպէս է մի ուրիշ օր եկ. այժմ մեր բակը՝ քանի օր է ինչ դուրս ես եկել՝ չի սրբւել, սրբի՛ր յետոյ գնա՛:

Ստեփանը քիթ ու մօութը կախ դուրս գնաց անիծելով այն օրը, որ դրան պատահեց:

— Բա ձեզ ինչ ասեմ, որ ինչ դառնաք, Ստեփանի յետեւից ասաց պ. Զախարը. ասա՛, ասա՛, էլի իրանց էլը պիտի քշեն. չէ, առեկ է, չը պիտի գայ. բայց ի՛նչ տղայ է, — արդար, բաջ, աչքաբաց, գործից չը վա-

խեցող: Զէ, երևում է, էլ յետ չի դառնալու, ամիսո՛ս. բայց ի՞նչ փող կը ստանայ և շուտով գիւղը կ'ուղարկի՛, այնքան քաշքշեմ, որ ինքը իւր ոտով գայ աղաչի: Սրանցը այսպէս պիտի լինի, որ ո՛ր կողմը ծռես իրանք էլ կամայ ակամայ ծռւեն:

Մի ամսւայ մէջ Ստեփանը մի քանի անգամ գնաց եկաւ, բայց չը կարողացաւ իւր տաժանելի աշխատանքի առաջի պտուղը ստանալ: Թի՛նչ անեմ, Տէ՛ր Աստուած, ասում էր նա, կրկին գիշերապահութիւն անեմ իմ փողիս համար, բայց աւելի եմ վերցնում մշակութիւնով: Ախր ինչո՞ւ չի տալիս փողը, փառք Աստուծոյ դրան չի կարօտ խօ. տունը՝ տուն, խանութը՝ խանութ, Բագուայ հարուստ վաճառականներից, էլ ինչո՞ւ չի տալիս՝ չը գիտեմ: Հա, երևի ուզում է այդպիսով կրկին նոյն պաշտօնը ընդունեմ. բայց անտանելի բան է, թէ վարձը քիչ և թէ նեղութիւնը շատ և բացի դրանից հազիւ եմ ազատել այն գինետնից, մէկ էլ գնամ: Զէ՛, չէ՛, դուայ— առաջւայ պաշտօնս կ'ընդունեմ, որ մի կերպ կարողանամ ստանալիքս պոկ տամ, Սաքանին ուղարկեմ:

Պ. Զախարը երբ իմացաւ նորա միտքը՝ ուրախ ուրախ ասաց.

—Ախր ես քեզ չ'ասացի կը փոշմանես. հիմա լա՞ւ է մի ամսւայ ռոճիկիցդ ընկար. թէև այն ժամանակ բարկացած ասացի հինգ մանէթից աւել չեմ տալ, բայց այժմ խղճալով քեզ վերայ 7 մանէթ եմ նշանակում: Որ մի մանէթը պակասացնում եմ

չը լինի մտածես՝ քիչ է տալիս գործս վատ կատարեմ. առաջւայ պէս եղի՛ր, տարիներով քեզ բաց չեմ թողնի և վերջը կը տեսնես մի գումարատէր դարձած:

—Ութ մանէթը առանց էն էլ քիչ էր, նրանից էլ էք պակասացնո՞ւմ:

—Էլ աւելորդ մի՛ խօսիր, աշխարհիս տակ ու գլուխը հինգ մատերիս պէս գիտեմ, քեզ ինչ տալիս եմ, անձայն վերցո՛ւր և խոնարհութեամբ քո գործը կատարի՛ր:

«Տէր Աստուած, այս ի՞նչ կրակի մէջ եմ ընկել, բանը այնտեղ է հասցրել, այժմ որ չ'ընդունեմ, վաղը դամ՝ հինգ կը տայ. ինչ անեմ, դնենք թէ մի մանէթը կորցրել եմ, մի ամիս կը մնամ, ստանալիքս կ'առնեմ և էլ այդ սև սատանի երեսը չեմ տեսի», մտածում էր Ստեփանը:

—Լա՛ւ, որ եօթն էք տալիս՝ ինչ պիտի ասեմ, բայց խնդրում եմ մի քսան մանէթ տաք, այս քանի օրս գիւղը գնացող կայ. անպատճառ պիտի ուղարկեմ:

«Կարծում է իւր մտածածը իմ խելքը չի կրտրում, մտածում էր հեգնական ժպիտը բերանին պ. Զախարը. ողորմելի՛, ի՞նչ պարզամիտն է. կը ստանաս, չէ մի ո՛տներ. ուզում է այս ամիս բոլոր ռոճիկը ստանայ, ազատ համարձակ դուրս գնայ»:

—Լաւ է կը տամ, ասաց պ. Զախարը, դեռ այժմ գործ ունիմ, այս քանի օրը առանց քո ասելի կը տամ, էլ փողի անուն չը տաս:

Ստեփանը ինչ անէր, լաւ ծուղակի էր բռնւել, նոթերը կուտած հեռացաւ իւր աղաչի մօտից, դարձեալ գիշերապահ եղաւ և այդ պաշտօնի հետ սերտ կապւած գինետունը կրկին նրան մոլորեցրեց:

ԺԵ.

Սաքանը գիւղում նստած փափուկ փող էր աշխատում. ապրանքի մի մասը արդէն հալեցրել էր, մտածում էր թէ ինչպէս պէտք է ապրանք բերել տայ, որ էժան նստի. չէր մոռացել Ստեփանի և ուրիշների ընկերութիւնը, նրանցից տեղեկութեան էր սպասում, բայց ոչ մի լուր չը կար. «Ձախորդութեան են պատահել, մտածում էր Սաքանը, նրանք խաբւեցին, գնացին կարծելով սելի պէս թափւած է հարստութիւնը, հիմա ես եմ իմանում թէ ինչպէս շան քթից ջուր խմելով մշակութիւն են անում, բայց ոչինչ, էլի փող կ'աշխատեն մի կերպ բերաններիցը կտրելով, պէտք է գրել ապրանք ուղարկեն եկողով կամաց կամաց, թէ չէ յանկարծ կը վերջանայ ապրանքը, այնուհետեւ դժւար կը լինի»:

Այսպէս մտածելով նա նամակ գրեց Ստեփանին և մնացած չորսին, որ անպատճառ, էլ այնտեղը չի, ապրանք հասցնեն, որովհետեւ ծախելու լաւ ժամանակն է:

Սաքանը մի կողմից ապրանք էր ծախում, միւս կողմից հաւաքած ցորենն ու զարին նաղդ փող շի-

նում, իսկ նաղդ փողը տալիս էր քառասուն և չիտուն տոկոսով վիզները ծուռ մնացած զիւղացիներին, որ կալի ժամանակ կամ ցորեն տան կամ թէ չէ փողը: Սաքանը տոկոսով փող տալով կարճ միջոցում մեծ անուն հանեց, տեղովը վեր կենող նրան ճանաչում էր իբրեւ խեղճերին ձեռք մեկնող. մի խօջայ Սէրգի էր մի Անդեղակոթ:

— Աստուած ձեր պապերի գերեզմանոտաց վերայ լոյս թափի, Մկրտում ապէ՛ր, ասում էին խեղճ մնացած զիւղացիները, երաբ մեր ճարը ինչ կը լինէր, թէ որ խօջայ Սէրգին չը լինէր. մին մին աղաչէս օգնութիւն հասնող, դարդ ու ցաւ իմացող հէնց ինքն է որ կայ. ախր ժամանակիս, այն էլ այս ժամանակին, որ որդին հօրը չի ճանաչում, ո՞վ կ'անի նորա արածները: Տէր Աստուածը նորա մինը հազար անի. երեկ չէ միւս օրը պարտատէրս եկել եզներս էր ուղում քշի տանի. չեմ իմանում ո՞րտեղից էր լսել, Աստուածանից էր, սրբերից էր թէ ինչ է, եկաւ փողը տւաւ և եզներս ազատեց. հէնց իմացայ թէ աշխարհքս ինձ բաշխեց, որ եզներս չը տարան, անունս տափովը չը տւին:

— Անում է, զորդ է, պատասխանում էր Մկրտում ապէրը աչքերը ծածկացնելով, բայց սկի մինը երկու չի դառնում. հէնց է որ փողը սրան նրան է տալիս, թղթի պատառտանքով անդուկը լցնում. ախր սկի չի մտածում՝ մեռնել կայ, սպանւել կայ:— Ե՛, ա որդի՛, ասում եմ, բաւական է շահով տաս այդ փո-

դերը. լաւն այն է արծաթ կամ ոսկի շինես, մի տեղ թաղենք, որ ոչ կորչի և ոչ փտի, երեսին ջրով մնայ. ես եմ լինում ինքը՝ չի անում:— Զէ՛, ասում է, դու չես իմանում, այսպէս լաւ է. փողն էլ է փող աշխատում առանց ապրանք առնելու:— Երևի ինքը մի բան հասկանում է առանց այն չի, աշխարհք տեսած մարդ է:

— Ինչ խօսք, նա աւելի լաւ է անում, որ աղքատ-ուղբուտի օգնութեան է հասնում. լաւ է քո ասածը չի անում խօջայ Սէրգին, ակը դրանից ոչ դուք խէր կ'ունենաք և ոչ էլ մեզ նմանները:

Այսպէս զիւղում Սաքանի շւաքը բամբակով էին հաւաքում. ամեն տեղ ձայն ունէր, ամեն խնջոքում վերի տեղն էր նստած լինում տանուտէրի և տէրտէրի մօտ. նորա խօսքին ո՛վ կարող էր չէ ասել: Տանուտէրի ու տէրտէրի բերանները կապել էր, նրանց ուտացնելով ու ընծաներ տալով. ինչ անում չէր անում, ոչ մի արգելք, ոչ մի դատաստան չը կար, որովհետեւ խօջայ Սէրգին է արել. մի խօսքով թրի այս կողմն էլ էր կտրում այն կողմն էլ: Աղջկատէրերը օրեր էին համարում թէ երբ է խօջայ Սէրգին աղջիկ ուզելու, իսկ Սաքանը դեռ ևս մտադրութիւն չ'ունէր պսակելու, նա ուզում էր մեծ անուն և դիրք ունեցողի աղջիկ ուզել, որ ընդ միշտ ապահով համարի իրան խէր-շառ պատահած ժամանակ. իսկ այդ մտադիր էր անել մի երկու տարուց յետոյ, երբ իրան լաւ կը դրստէր, կը շինէր:

Նամակը հասաւ Ստեփանին: Կարծելով տնիցն է՝ մէկ ձեռքն էր առնում, բանում, աչքերը գցում սև աղբերին, ինքն իրան մտածում. «Ցեանես ի՞նչ են գրել, ա՛խ, կարդալ չ'իմանայի որ մէկ կարդալի հանդստանայի»: Մէկ նամակը պաշում է, պաշպշորում, աչքերը քսում, ծոցը դնում ասելով. «Կնիկս ու որդիքս մօտն են եղել զրելու ժամանակ, նրանց ձեռքը կտած կը լինի, կնիկս ծոցն է գրել անպատճառ...»: Ել ոչինչ չը կարողացաւ ասել, արիւնը կարծես գլխին խփեց, աչքերը սևացան, լեզուն կապ ընկաւ կնոջը յիշելով: Նա կնոջը յիշելով զինեաւորներ իսկոյն մտաբերեց և այդ ժամանակ էլ չէր ուզում կնոջ անունը տալ, վախենում, զոգում էր ինչպէս մի երեխայ. նա ուզում էր փախչել իւր սենեակից, ինքն էլ չը գիտէր ուր, կարծում էր կինը այդ բոլէին մօտն էր գտնուում, որ իրան կշտամբում էր. և այլ ևս կանգնած չը կարողացաւ մնալ, ընկաւ իւր կեղտոտ տեղաշորի վերայ և սկսեց դառն արտասուք թափել:

«Ա՛խ Աստուած, մեղաւո՛ր եմ, մեղաւոր, ես մեղա՛յ Աստծու, մէկ էլ այդ մեղքը չեմ անի... Բաշխի՛ր, ա՛խ կնիկ... դու կը բաշխես անպատճառ, ես գիտեմ. էլ չեմ անի, վա՛յ, էլ չեմ անի, սուրբ կը մնամ մինչեւ...»

Եւ այս սրտանց մեղաց գալն էր, որ նրան մի քիչ հանդստացրեց. նա կրկին նամակը հանեց և սկսեց պաշպշորել, աչքերը քսել ասելով. «Ա՛խ ձեր հոգուն մատաղ, դուք ինձ համար այդքան քաղցր էք եղել հա՛ւ»:

Ամուսնական, ծնողական սուրբ զգացմունքները Ստեփանի սրտում շարժեցան բուռն կերպով: Նամակը համբուրելով կարծես իւր փափլիկներին աչքերն էր համբուրում, ծոցումը դնելով վերանորոգեա՛ծ ասում էր. «Նա քո հաւատարիմ մարդն եմ, դու իմ հաւատարիմ, քաղցր, ամեն բանից էլ անուշ կնիկն ես»:

Ստեփանը ուզում էր շուտով նամակը կարդալ տալ, դորա համար մտաւ աղայի խանութը և գործակատարներից մէկին առաջարկեց կարդալ: Գործակատարը թթւած դէմքով շուռ եկաւ ասելով. «Ժամանակ չ'ունիմ»։ ճարահատեալ երկրորդ գործակատարին դիմեց. վերջինս էլ նոցն կերպ վարեց: Ստեփանը չը զարմացաւ, նա լաւ գիտէր, որ գործակատարները, թէև իրանց նման գիւղացիներ են, բայց մշակներից զգւելով զգւում են, հետները մինչև անգամ չեն ուզում խօսել, միայն տեղն ընկած ժամանակ լաւ գիտեն թրքերէն լկտի շամախեցու և ռսերէն հարբած գեղջուկների անվայել հայհոյանքները թափել իրանց գլխին. հայերէն էլ գիտեն հայհոյել, բայց միայն այն ժամանակ, երբ մշակների հաւատն են հայհոյում: Ստեփանը այս բոլորը իմանալով ի հարկէ ճարահատեալ տարաւ գործակատարների մօտ, որոնց աչքը սովոր էր միայն տեսնել մետաքսի ու շալերի թանգանոց ձոթերը, տիկիկների զարդարանքը և զոցա իրանց պէս սիրուն սլացուսակների ամուսինների ամսի 20-ին ստացած անծալ,

շխշխան փողերը և ոչ թէ կեղտ ու քրտինքի մէջ կորած նամակը:

Ստեփանը կոյր ու փոշման դուրս եկաւ խանութից և հազիւ հազ կարողացաւ մի երկու ժամից յետոյ մէկ աստուածասիրի կարգալ տալ: Սաքանի նամակի միտքը հասկանալով մոռացաւ իւր հոգեկան տանջանքը ինչ որ մի քիչ առաջ ունէր. նա շտապեց ձեռքի եղած չեղածով և պ. Զախարի մօտի փողով, որ մի կերպ պոկ էր տւել, ապրանք գնեց: «Մէկին հինգ է աշխատելու, ես գիտեմ, բանս բան է», մտածում էր Ստեփանը: «Աստուած խէր տալ, բարի բազար» ասելով կապեց, մի քանի օրից յետոյ Սաքանին ուղարկեց:

Ստեփանը հաշիւները աղայի հետ վերջացնելով սկսեց իւր համար ազատ մշակութիւն անել և այդ ժամանակ օր ու գիշեր անելով հազիւ էր կարողանում 10—15 բուբլի դատել:

Սաքանի նամակի պատասխանը և ապրանքը եկաւ: «Բանս բան է, մտածում էր նա ուրախ ուրախ, փնայածներն էլ կ'ուղարկեն, թո՛ղ ուղարկեն, ես էլ նստած կը ծախեմ, փափուկ փող կը շինեմ, տակս կը դնեմ. հինգի տներն էլ համարեա իմ ձեռքին է նայում, ես եմ կառավարում, ինչ ուզում են բաց կը թողնեմ, ո՞վ է կուռս բռնում. կնիկարմառը հէնց բեր հա բեր անող կը լինի, ես էլ կը տանեմ, ո՞վ է փնասում և ո՞վ խէրում: Սրանք բոլորն էլ լաւ է. ինչպէս ես եմ առաջուց կարգա-

դրել, յոյս ունիմ, որ այնպէս էլ կը լինի, դու նորա դարդը քաշիր. է՛հ, դարդ չէ մին ո՛տեր. ինչպէս Ստեփանի աշխատանքն է այսուհետեւ իմը, այնպէս էլ Թագուհին է իմը: Բայց չէ, պէտք է մի քիչ էլ սատանայութիւն բանեցնել. վա՛յ թէ չ'եղաւ, բռի գիւղացի է, կը գրի Ստեփանին, դէ այն ժամանակ արի՛ էլը ցլիցը հանի՛ր, էլ դրանից յետոյ մնաք բարեւընկերութիւն. էլ ո՞վ կը նայի զիւղումը իմ կզակին. չէ՛, չէ՛, պէտք է մի քիչ էլ համբերել, տեսնել խօ Ստեփանը շուտով չի գալու կամ թէ չէ նորա ձեռք ու ոտը լաւ հաւաքել, բոլորովին սիրահարացնել. ինչ եմ շտապում, փա՛ռք Աստուծոյ մէկը չի, երկուսը չի, ուրիշներն էլ կան: Բայց ասի դրատեղը չեն տալ, հոգիս ուզի կը տամ, նրանցից ձեռք կը վերցնեմ, միայն»...

Այսպէս Սաքանը Թագուհուն իրանը համարելով խաղում էր առ այժմ նրանով, ինչպէս կատուն է խաղում նախ քան կլանելը որսած մկնով՝ հաստատ հաւատացած լինելով, որ իւր սուր սուր ճանկերից պրծում չ'ունի: Սաքանը թէեւ շարունակ տեսութեան էր գնում Թագուհուն և միշտ չար մտքով, բայց շատ հեռուները մտածելով սրտինը չէր կարողանում յաջողացնել:

Ստեփանը չորս ամիսը, հինգ ամիսը միանգամ սպրանք էր ուղարկում Սաքանին և միշտ գրել էր տալիս տանը լաւ մտիկ տալ, վար ու ցանքը անել տալ, ինչպէս իւր խելքն է կտրում:

ԺԶ.

Անցել էր զարունը, ամառայ թեժ ժամանակն էր. արևն կրակ էր թափում: Մեծատուն քաղաքացիք տեղափոխեցան ամարանոցները՝ աղատելու Բագուայ անտանելի բոց ու կրակից, իսկ միջոցներ չ'ունեցողները մնացին այդ պլպլացող հնոցի մէջ:

Ստեփանի դրութիւնը վատ էր. երկրորդ ամառն էր նորա համար. նա սկսեց կամաց կամաց ծիւրել, հալ ու մաշ լինել. շոգը մի կողմից, սնունդի պակասութիւնը միւս, անառակ կեանքը մի երրորդ կողմից՝ նրան ձեռք ու ոտից գցեցին. վերջը էլ չը կարողանալով դիմանալ հակերի տակ՝ ստիպւած թողեց դործը և մի քանի օր սկսեց քաշ գալ՝ թուլացած, սպրանած, աչքերը խոր ընկած՝ պատերի տակ՝ շաք տեղերում: Նորա արագաշարժ ոտերը, հաստ բազուկները և միշտ ուրախ դէմքը թուել, կորել էին. այժմ էլ անգեղակոթցի Ստեփանը չէր, այլ կատարեալ մի մշակ ոտից մինչև գլուխ: Նա կարծում էր կ'անցնի շուտով այդ թուլութիւնը և շուտով իւր գործը կը շարունակի, բայց չ'եղաւ. նրան այս ու այն խորհուրդ տւին անգործ չը մնալ, որով աւելի կը վատանայ վիճակը. նա էլ նրանց խորհուրդը լսելով էլի սկսեց հակեր կրել: Հէնց առաջի օրը, երբ հակի տակ տնքանքալով գնում էր մի պարոնի յետեւից, չը կարողացաւ հետեւել պարոնին. ուզեց հակը պատին դէմ տալ, կանգնել, չը կարողացաւ,

Թող ոտերը չը դիմացան մինչև պատը հասնի, ընկաւ կողքի վերայ՝ պարանը ձեռքից տալով, միւս կողմն ընկաւ հակը, ինքը անմնաս մնաց ընկած: Պարոնը ծխելով շարունակում էր ճանապարհը, մէկ էլ յետ նայեց, տեսաւ որ մշակը չի գալիս, բարկացած մօտեցաւ. «Այ անպիտաններ՛ր, որ չէք կարողանում, ինչո՞ւ էք վերցնում, կողքին մի քանի քացի չը տաս, որ խելքը գլուխը ժողովի: «Մշա՛կ, ա՛յ մշակ: Նոր մշակ կանչեց. հայ մշակը իսկոյն եկաւ. հրամայական ձայնով պարոնը հրամայեց, որ մշակը հակը վերցնի և իրան հետևի:

Մշակը, որ Ստեփանի մանկութիւնից ի վեր ընկերն էր և որ միմեանց հետ շատ սիրով էին, փոխանակ դէպի հակը վազելու, ինչպէս հակի ծառա մշակ, դէպի Ստեփանը վազեց:

— Ստեփա՛ն, Ստեփա՛ն, ա ինչո՞ւ ես ընկել, վե՛ր գնանք:

— Վա՛յ, մեռնում եմ, Կարօ՛, ինձ տուն հասցրո՛ւ:

— Նէ վե՛ր գնա՛նք:

— Շուտ արա՛ հակը վերցուր եկ, ես այդքան ժամանակ չ'ունիմ քեզ սպասելու, բղաւեց պարոնը:

— Աղա՛յ, բա չե՞ս տեսնում, խեղճը ընկած է անտէր թնտիրական. չեմ կարող, ուրիշին կանչի՛ր:

— Այ անիծելի՛ք դուք, էլի վսվսան հայեր են է՛, ի՞նչ կայ. խօ չը մեռաւ. ասաց ու մի ուրիշ մշակ կանչեց:

Կարօն Ստեփանի կռանոակերից բռնած տարաւ իրանց գետնափոր սենեակը և պառկեցրեց:

Ստեփանի գետնափոր սենեակը մի խուլ փողոցում էր: Այդ համարեա անպատուհան փողորիկ սենեակում կենում էին վեց հոգի: Կարօն էլ այդտեղ էր կենում: Կենալու ոչինչ յարմարութիւն չ'ունէր այդ բնակարանը: Խոնաւ յատակի վերայ փռած էր մի քանի կտոր պատռոտած, ցեխոտ խասիրներ, որոնց վերայ աջ ու ձախ կոլոված դրած էր կեղտից սրոց կտրած անկողիններ: Ամբողջ սենեակի կահ կարասիքը կազմում էր խասիրի կտորտանքը և անկողինները. եթէ սրանց վերայ աւելացնելու լինինք մի կուժ, գաւաթ և մի քանի ծակոտած, մաշւած տրեխներ այս և այն անկիւնում վեր թափոտած, սրանով վերջացրած կը լինինք Ստեփանի անշուք բնակարանի նկարագրութիւնը: Այդ բնակարանին կից էր գոմը, որ տախտակով էր բաժանւած: Նախանձելի էր երկու ձիաների գոմը. դա աւելի արձակ էր, աւելի լուսաւոր, քան թէ մշակների բնակարանը:

Կարօն լուռ ու մոռնջ նստած էր հիւանդի մօտ. նա չէր ուզում խօսացնի՝ վախենալով մի գուցէ անհանգիստ անէր Ստեփանին: «Թող մի քիչ քնի, հանգստանայ, մտածում էր Կարօն:

Մի ամբողջ ժամ անցնելուց յետոյ Կարօն դարձաւ Ստեփանին.

— Ստեփա՛ն, ա՛ Ստեփա՛ն:

— Հ'ը. Թոյլ կերպով արտասանեց և շրջեցաւ դէպի Կարօն:

— Աչքերդ մի բա'ց, օրհնած, ինչ ես ընկել, սկի չես խօսում:

— Կարողանում եմ չեմ խօսում:

— Ի՞նչդ է ցաւում:

— Էլ սաղ տեղ չ'ունիմ, մեռնում եմ:

— Երեխայ երեխայ մի' խօսիր. ախորժակդ ի՞նչ պէս է:

— Ախորժակից մի' խօսիր, ոչինչ չեմ ուզում, բերանս լափ լեղի է:

— Բա սոված պիտի մնաս, գնամ բան առնեմ բերեմ, սովածութիւնը աւելի քեզ վեր կը գցի:

— Զէ', չէ', Կարօ', ի դուր ես գնում, չեմ կարող ուտել, Թոքս կրակ է ընկել, դու ինձ մի գդալ ջուր տո'ւր՝ Թոքիս ածեմ:

Կարօն Ստեփանի կուռը բռնելով, նստացրեց ջուրը խմացրեց:

— Թի'ւ, Թի'ւ, երանի Թէ կուլ տւած չը լինէի, լեղի է դա՛ ջո'ւր է, ա'խ, մեր աղբրի ջուր, ո'րտեղ ես... ասաց և խոր հառաչելով Թուլացած ընկաւ տեղաշորի վերայ:

Ստեփանը տեղաշորից չը կարողացաւ վեր կենալ այդ օրը: Նա ոչինչ չը կերաւ, միայն յաճախ ջուր էր խնդրում, բաց երբ բերանն էր առնում՝ զգած մէկ էլ բերանից դուրս էր Թափում:

Մի երկու օրից յետոյ ձեռք ու ոտ ընկան, մի

Թուրք հէքիմ ճարեցին. Թուրք հէքիմը, ջիբան գցած, խորհրդաւոր հայեացքով, Թէզըիհը ձեռին, մտաւ հիւանդին այցելութեան:

Աչքերը լրջութեամբ մի կողմ դարձրած բազկերակը բռնեց, կարծես խորն էր մտածում, ուզում էր ինչ հիւանդութիւն լինելը գտնել: Լեզուն էլ տնտղեց և նոյն լրջութեամբ գլուխը շարժեց:

— Բա ինչո՞ւ էք ուշացրել, ա' ձեր տները չի քանդւի:

— Հէնց իմացանք Թէ ոչինչ չը կայ, կ'անցնի, պատասխանեց Ստեփանի ընկեր Պօղոսը:

— Զէ, լաւ չէք արել, սաստկացել է հիւանդութիւնը եաթալաղի է փոխւել. բացի եաթալաղից վէրքեր էլ կան վրան, այն էլ վատ վէրքեր են: Բաց ոչինչ, ես կ'առողջացնեմ մի շաբթից յետոյ ոտի վերայ կանգնած կը տեսնէք, ինչ էք տխրում:

— Դէ ուր է, քեալբալայի', Աստուած բերանիցդ լսի, հէնց իմացիր մէկ էլ նոր դու նորան կեանք ես բաշխում, մենք քո վարձը չենք մոռանայ:

— Այժմ ինձ փող է հարկաւոր, որ մի քանի հարկաւոր բան առնեմ դեղերի համար. վատ չէր լինի հէնց այժմեանից խօսենք:

— Լաւ. ի՞նչ պէտք է առնես, քեալբալայի':

— Ես տեսնում եմ, որ դուք մշակ մարդիկ էք. ես ձեզնից աւել չեմ պահանջի, ինձ կը տաք տասը մանէթ:

— Քեալբալայի', տասը մանէթը շատ է:

— Շատ չի՛, շատ չի՛. օրը մի երկու անգամ նեղու-
թիւն պիտի քաշեմ այս ծանր տեղովս դամ գնամ,
դեղեր պիտի շինեմ, որի ձեռք բերելը շատ թանկ է
նստում, փեղամբարը վկայ՝ դրանից պակաս չեմ կարող:

— Զէ՛, չենք կարող տալ, ի դուր քեզ էլ նե-
ղութիւն տւինք:

Հէքիմը լաւ տեսաւ, որ տասը մանէթ տուողը
չեն՝ իջնելով իջնելով հասաւ մինչև հինգ ռուբլի:
Համաձայնեցան: Մէկ ռուբլի էլ տւին դեղերի հա-
մար: Հէքիմը դուրս գալուց դարձաւ Պօղոսին.

— Փահրիզը պիտի անպատճառ պահի, թթւի,
կծւի չը մօտենայ. տաք կերակուր երբէք չը տաք,
եթէ տւել էք իմացէք, որ տունը գլխին կը քան-
դէք: Գլուխը, մարմինը լաւ կը փթթորէք, որքան
կարողանաք տաք պահեցէ՛ք. այսքանս: Ես երկու
ժամից յետոյ կը գամ և դեղերը կը բերեմ:

Ստեփանը ընդունեց քեալբալայու տուտ տուտ
պատրաստած դեղերը: Երկու տեսակ՝ սպիտակ ու դեղին
փոշիներ էր թղթերի մէջ ածած, սպիտակը ցերեկով
պիտի ջուր անէր խմէր՝ ժամը մի անգամ, իսկ
դեղինը՝ գիշերները:

Անցաւ երկու օր. շարունակ գնում գալիս էր
քեալբալային, արդէն երեք ռուբլին առել էր, բայց
հիւանդը քանի գնում աւելի վատթարանում էր:
Հէքիմը յոյս էր տալիս, դեղերը շատ շուտ փոխում
էր, շատ անգամ էլ բարկանում էր մշակների վերայ
ասելով «Երևի փահրիզը չէք պահել տալիս, թէ չէ

ինչու չը պիտի առողջացած լինի մինչև այժմ:

Հիւանդի մօտից Կարօն շատ քիչ էր հեռանում.
Իսկ մնացածները իրանց գործին էին գնում, միայն
երեկոներն էր, որ դալիս էին և իրանց սիրելի ընկե-
րին շրջապատում, անխօս լուռ ու մունջ նորա երես-
կահատին մօտիկ տալիս: Սկզբում նոքա այնքան էլ
նշանակութիւն չէին տալիս, կարծելով շուտով կ'անց-
նի, բայց երրորդ օրը, երբ հիւանդութիւնը սաստկա-
ցաւ, այնպէս որ նա էլ ոչ խօսում, ոչ ուտում և
ոչ խմում էր, մնացին շարած:

— Կարօ՛, ինչ անենք, Ստեփանը ախր դէպի
վատն է գնում, դարձաւ Պօղոսը:

Կարօյի տխուր արտայայտութիւնը լուռ ու
մունջ պատասխանեց. «Մենք ինչ կարող ենք անել,
մեր ձեռքովը ինչ կը գայ»:

Այդ ժամանակ Ստեփանը բանդագուշանքի մէջ
սկսեց շրջըլըլել տեղաշարում. «Ե՛կ, ե՛կ այստեղ եմ...
բեր... բեր ձեռքդ համբուրեմ»:

— Յիսուս Քրիստոս Աստուած, քթի տակ մրմն-
ջաց Պօղոսը և երեսին խաչ հանեց, հրեշտակի հետ
է խօսում:

Կարօյի աչքերը արտասուէքով լցեցաւ, ոչինչ
չը կարողացաւ խօսել:

— Տէր ողորմած Աստուած, դու դրան խնայիր,
կնոջը ու երեխայոց բաշխիր, զգացւած արտասուքը
աչքերին ձեռքերը վեր կարկառեց Պօղոսը:

Ստեփանը շարունակեց բանդագուշանքը.

«Ե՛կ, ե՛կ, այստեղ եմ... աղբրի ջուր ես բերել, ուխա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, չէ, մի՛ գայ... զինետուն... ա- նիծւած Աղաջան... զնացին... փախչում են... ընկան կրակը, երեխաներս... վա՛յ, վա՛յ, կնիկս... նորա շորերը վառւում է, օգնեցէ՛ք»... և անդադար շրջըրջւում էր տեղաշորում և վերմակը դէն գցում, իսկ հիւանդապահը հէքիմի ասածները ամենայն ճշդութեամբ կատարում էր, իսկոյն հաստ վերմակը վրայ էր քաշում:

— Պօղոս ապէ՛ր, դարձաւ Կարօն, Ստեփանը դէն է տալիս, ոչինչ չը կայ, ես այստեղ կը մնամ, դու մի գնա՛ տես քեալբալային որտեղ կորաւ:

— Էլ ինչ գնամ, չես տեսնում մահւան հրեշ- տակը գլխավերեւը պտտում է, նա էլ ի՛նչ կարող է անել, ի զուր փող պիտի տանք. մեղք է մինչև անգամ հէքիմ բերելը, ճակատին ինչ գրած է այն- պէս էլ պիտի լինի, հէքիմը իրան մարդ տեղովը ինչ է, որ ճակատի գրածը կարողանայ ջնջել. աւելի լաւ է երեսը ծածկենք տեսնենք վերջը ինչ կը լինի:

Հէնց այդ խօսակցութեան ժամանակն էր, որ քեալբալային ներս մտաւ: Նա կրկին յոյս տւաւ հիւանդին մի լաւ զննելուց յետոյ և մնացած երկու բուլբլին առաւ, դուրս գնաց:

Հէքիմը էլ չ'երևեցաւ, ոտ չը կոխեց մշակների բնակարանը, նա իւր հաշիւը վերջացրել էր:

Մշակները իրանց ընկերոջ լոյս աշխարհում անպ-

րելու վճիռը անգուլթ մահւան տնօրինութեան յանձ- նեցին, երբէք չը կասկածելով, որ նա անողոք է, նա կատաղի է, նորա սև, զարհուրելի ճիրաններից հազիւ հազ է կարողանում ազատուել անօգնականը: Անզօր ձեռքեր, խուփ աչքեր, նւազած սիրտ—ահա անազորոյն մահւան ձեռք ու ոտը կապած գերին:

Թուրք հէքիմը չը կարողացաւ նրան ազատել, կը նշանակի ճակատագիրն է՝ այդպէս էլ պիտի լինի, ուրեմն նորա ասողը թեքւեցաւ, նորա արևը խա- ւարեցաւ:

Ստեփանը մնաց անօգնական, թուրք հէքիմը էլ չէր գալիս: Իւր ընկեր մշակներն էին պահում, խնամում, սրանից-նրանից խորհուրդներ հարցնելով: Մի օր էլ երբ խորհուրդ էր հարցնում Կարօն մի ան- ծանօթ պարոնից, որի դէմքը, խօսակցութիւնը շատ բարի էր և հէնց դրա համար էր որ մօտեցել էր Կարօն, փողոցում կանգնեցրել և խորհուրդ հարց- նում, անծանօթ պարոնը հետաքրքրւեցաւ, մտաւ հիւանդի մօտ, ոչինչ չը կարողացաւ իմանալ, դար- ձաւ Կարօյին:

— Դու մօտը սպասի՛ր, ես գնամ բժիշկ բերեմ:

— Ախր այդ հէքիմները փող շատ են վերցնում, էն էլ քանի քանի անգամ պիտի դան գնան, մենք խեղճ մարդիկ ենք, որտեղից ճարենք նրանց ու- զածը:

— Ոչինչ, ոչինչ, փողի համար մի՛ մտածիր, ասաց ու դուրս գնաց:

Անձանօթ պարոնը բժիշկ բերաւ ի հարկէ իւր փողով. բժիշկը յայտնեց պարոնին, որ Ստեփանը կ'առողջանայ մի քանի օրից յետոյ, միայն նա վերջ չ'ունի, որովհետեւ նա վարակւած է անբուժելի վնասներական ախտով:

Ստեփանը մի շաբթից յետոյ առողջացաւ, ոտի կանգնեց. հիւանդութիւնից յետոյ, կարծես, զգւած էր նայում Բագուի վերայ. նա մտքումը դրաւ անպատճառ գիւղը գնալ: «Ի՛նչ եմ շինում ես այստեղ, մտածում էր նա, ի՛նչ եմ աշխատում, ի՛նչ, աչքս մի բան տեսնում է, ափսոս չի գիւղը, էլի այնտեղ իմ տունն է, էլի այնտեղ եփող, թխող կայ, ինչի՞ պակասութիւն եմ քաշելու. այս ինչ եմ դարձել, ձեռք ու ոտից ընկել եմ, իսկ ջէքումս մի քոռ կոպէկ կա՞յ. եղած չ'եղածը ուղարկել եմ Սաքանին, մի կերպ կ'ապրեմ գիւղումս... Այսպէս անդադար երկար ու բարակ մտածելուց յետոյ վերջապէս հաստատ վճռելով մի երկու ամսից յետոյ ճանապարհ ընկաւ դէպի իւր ծննդավայրը:

ԺԷ.

Թագուհին շատ ուրախացաւ Ստեփանի գալովը. նորա երազած ամրոցները ահա այսօր հզուց է պիտի կատարէին: Ստեփանին փոխւած տեսաւ. նա էլ էր հագուստը փոխել, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս Սաքանը, Դանին էին. նա ունէր գլխին ոչ թէ մորթի գտակ, այլ մահուդի իւղոտած, սրոց կտրած ֆուրաշկայ, հա-

գին մի քանի տեղից կարկառուած և գոյնը գնացած բաճկոնակ, իսկ ոտերին լապճիներ էին. միայն արխալուղն էր նոր: Թէև այսպէս հին — մին էին Ստեփանի հագուստը, այնու ամենայնիւ Թագուհին Ստեփանին փոխւած տեսնելով շատ ուրախացաւ, միայն ներսում սաստիկ տանջւում էր, երբ տեսնում էր Ստեփանին ձեռք ու ոտից ընկած. «քոռանամ, քար կտրւեմ, որքան չարչարւել տանջւել է խեղճ մարդս մեզ համար», ասում էր նա: Բայց յոյս ունէր, որ այնուհետեւ լաւ ապրելով Ստեփանը կը վերանորոգւի, այն ժամանակ էլ իրանց բաղդաւորութեան չափ ու սահման չի լինի:

Ստեփանի առաջի բան ու գործը եղաւ Սաքանին հարցնել, գործը ի՛նչպէս է գնում: Սաքանն էլ միամտացրեց նրան ասելով.

— Քէֆդ քէօք պահի՛ր, տղան լաւ աշխատում է. մէկին մէկ, մէկին երկու է աշխատում Բագուայ խուրդաւաթը, այսպէս եթէ գնալու լինի մի քանի տարում մեր փողին փող չը հասնի:

Ստեփանը միամտեցաւ, իւր գնալուց յետոյ սատկած եղան հոգսը մոռացաւ մտածելով.

— Լաւ է, ես իմ Աստուածը, մի հարիւր մանէթի ապրանք հաղիւ լինեմ ուղարկած, այժմ երկու հարիւր դարձած կը լինի. էլ ինչու եմ գնում Բագու, հէնց կը մնամ՝ այստեղ:

Անցաւ մի երկու շաբաթ. զիւղացիների վար ու ցանքի ժամանակն էր. ամեն մէկը իւր դուրձանը,

տաւարն էր պատրաստում գործը սկսելու, իսկ Ստեփանը ձեռքերը ծալած ոչինչ չէր անում. երբ միտն էր գալիս գութանը, վար ու ցանքը, կարծես, սիրտը ծանրանում, սեւանում էր և անիծում էր զիւղը. «Ե՛հ, էլի գութանի յետեւից պիտի քաշ քաշ լինեմ, էլի պիտի գամ ծխոտած կոճերի տակ նստեմ, էլի նորա երեսը տեսնեմ... չէ՛, չէ՛, էլի Բագուն լաւ է, էլի թէ կեանք, ուրախութիւն կա՛յ այնտեղ է. աւելի լաւ է գնամ Բագու, ականջս հանդարտ իմ մշակութիւնս անեմ, քան թէ այստեղ էլի գութանի մածը բռնեմ. թող կիսովի վարեն մեր բաժին տափը, ինչ ուզում են անեն, ես կը գնամ, չեմ կարողանում զիմանալ»:

Այսպէս Ստեփանը բոլորովին օտարացած զիւղական կեանքին՝ ոչ մի բանի ձեռք չը տաւ. կինը զարմացաւ, նա կարծում էր, որ Ստեփանը մեծ հարստութիւն է բերել և զրա համար է, որ ոչ մի բան չի անում ինչպէս Սաքանն էր:

Երկու ամսից յետոյ Ստեփանը պատրաստեց Բագու գնալ: Դորա համար Սաքանից ձանապարհածախքի և գլխահարկի համար փող ուզեց:

Սաքանը ունքերը կիտած դարձաւ Ստեփանին.

— Բա չես ասիլ փողը շահով տւել էի Խօջայ Պօղոսին՝ կերաւ. քեզ չը յայտնեցի, ասացի, նոր է տուն եկել, ինչու սիրտը կոտրեմ. բաց ես նորա հախիցը կը գամ. դու գնա՛ Բագու, էլի ուղարկի՛ր, այսուհետեւ ես կ'իմանամ ում կը տամ շահով:

— Բա թուղթ բան չ'ունի՞ս նրանից. ուրեմն ասում է, որ փող չեմ տեսել, հա՛, վհատւած հարցրաւ Ստեփանը:

— Բա չ'ունիմ, ով է թղթին նայում ժամանակիս, հասարակ թղթով բան չի դառնալ, պէտք է էլի մի յիսուն, վաթսուն մանէթ խարջեմ, սրան նրան ուտացնեմ, սրան նրան ոտերը լիզեմ, որ կարողանամ առնել: Փորձանք է, պատահմունք է, այսպէս էլ կը լինի, բա չես իմանում՝ յաջողութեան մէջ անյաջողութիւն էլ կը լինի. ինչու ես տխրում, դու լինես սաղ՝ ես, էլի կը գնաս Բագու, էլի կ'ուղարկես, այն ժամանակ ոչ թէ մինին մին կ'աշխատենք, այլ մինին հինգ, վեց, որովհետեւ այժմ փորձել եմ, ուստաց եմ դարձել: Այս էլ ասեմ, որ եթէ Պօղոսը իրան կոտր չը հանի, եղած չեղածը չը ծածկի, սրան նրան անունովը անի, իմացած կացիր, որ, ինչպէս էլ որ լինի, տղան պոկ կը տայ: Սկի սիրտդ մի կտրիր այս ընկերութիւնից, էլի ասում եմ, Աստուծով լաւ կը լինինք:

Ստեփանը հաւատաց Սաքանի շինծու խօսքերին և սիրտը բոլորովին կտրեց զիւղից: Նա մի կերպ Սաքանի միջնորդութեամբ մի տեղից պարտք վերցրեց, թողեց տունը տակը տակ, գլուխը գլուխ, առանց մի կորեկի չափ անգամ զգացելու գնաց Բագու:

«Ի՛նչ տեսայ ես, ի՛նչ իմացայ ես, ասաց Թագուհին Ստեփանի գնալուց յետոյ, ինչո՞ւ եկաւ,

ինչո՞ւ գնաց և ինչո՞ւ ոչ մի կարգադրութիւն չ'արաւ. մեր վար անողը ո՞վ է, մեր հնձողը ո՞վ, առանց փողի ո՞վ է անողը. ասենք ոսկու փողը տեւ է, բա մեր բերանի հա՞ցը. հա, երևի Սաքանի հետ խօսել է: Բոլորը դէն, ախր սկի մին չը խօսաց, մին չը հարցրաւ ինչպէս էինք ապրում իրանից յետոյ, այսուհետեւ ինչ պիտի անենք. հէնց որ ուզում էիր հետը խօսալ, ունքերը վրայ էր տալիս. տնից դուրս գալիս, չը գիտեմ, մի ուրիշ տեսակ երևաց աչքիս. բա ասա պրծաւ էլի մեր լաւ ապրելը. բաղդի աչքը դուրս գաց, էլի ինձ եկաւ, քողացաւ: Գնալու ժամանակը, գնալու ժամանակը, սկի մտքիցս դուրս չի գալիս, մի դարձակ խօսքը ինչ է, այն էլ ամսոսաց ասելու. բա այսպէս քոռ բաղդ կը լինի, որ իմ ճակատին է գրած: Եւ երկար բարակ մտածելուց յետոյ աւելացրաւ. Ե՛հ, տեսնես ինչ է պատահել, կամ գործն է կիսատ թողել կամ վնասել է, գնում է վերջացնի: Տէր Աստուած, դու նրան բարի ճանապարհ և գործին յաջողութիւն տաս:

ԺԸ.

Սաքանը շատ ուրախացաւ, որ Ստեփանը շուտով գնաց և իւր ասածներին հաւատացած գնաց: Թող գնաց, էլի ապրանք ուղարկի, ասաց Սաքանը, նա այնպէս էր զգւած գիւղից, որ էլ չեմ կարծում մէկ էլ յետ դառնաց գիւղը. այդ լաւ է, ինչ

ուզենամ կ'անեմ այսուհետեւ, իմ վախս դրանից էր, դա էլ չը կայ, բանս բան է: Այսօր հէնց Թագուհին մի քանի բաներ է ուզել, կը տանեմ, նորա կակուղ դամարը արդէն գտել եմ:

Այսպէս Սաքանը մտածելով մանրունքը վերցրեց և գնաց Թագուհու մօտ:

— Բարով, սանամէ՛ր, Ստեփանից նամակ ունիմ, ստեց Սաքանը, աչքդ լոյս, գործը լաւ է. ուզած բաներդ բերել եմ, լաւերն եմ ջոկել, ախր բա ես վատ ապրանք կը տամ իմ ազիզ սանամօրը. դէ նստի՛, ինչ ես վեր կենում. երեսաները այնտեղ իրանց համար խաղում են, էլ ինչո՞ւ ես կանչում, նստի ա՛. Ե՛հ, ցաւերս նորոգւում է, որ տեսնում եմ էլի քեզ այնպէս, ինչպէս առաջ էիր. ախր ինչպէս ես եմ քեզ հետ վարւում, ուզում եմ, որ դու էլ այնպէս վարես:

Ճիշդ է Թագուհին նստեց, բայց վա՛յ այն նրստեւուն:

— Մի բան եմ ասում, կնքահայ՛ցր, չը նեղանաս, դարձաւ Թագուհին ամաչելով:

— Տասն ասա՛, քեզ մատաղ, դու բան ասես ես նեղանամ. որ Աստուածդ ուրանաս, ասես, գնա՛ սարիցը տակը ընկիր, յետ կենողը չեմ, խելքդ ո՞ւմ է գնացել:

— Վերցրած ապրանքի գինն ասա՛, որ ցորենը չափեմ տամ:

— Դէ, դէ, էլի կնիկարմատ է, հէնց ուզում ես

դուռը երեսիդ փակ մնաց. սրանից յետոյ թէ ես ձեր դռները կոխեմ՝ ասա՛ թի՛ւ երեսիդ. հերիք է, ես ինչ եմ ասում, սա ինչ. բա այսքան խօսքերից մէկը մտքումդ չը մնաց, բա էլ ո՛ր օրւայ համար ենք մենք: Ստեփանի տան համար բան պէտք լինի և փողով տա՞մ. ինչ որ տւել եմ յետ կ'առնեմ, կրակը կը գցեմ և էլ ձեր դուռը չեմ տեսնի: Աեանքումս դեռ մէկը այնպէս սրտիս չի կպել, ինչպէս այսօր դու կպար:

— Ես չե՛մ իմանում դու ինչ սրտի տէր ես, բայց լաւն այն է, որ վերցնես:

— Ելի փողի անունն է տալիս, որ այդպէս է՝ երևի ուզում ես, որ գնամ այստեղից էլ չը գամ. լաւ, ես էլ կը գնամ, ասելով ուզեց իբր թէ տեղից վեր կենալ:

— Սանահէ՛ր, դէ որ ցորենը չես վերցնում, մի ճուխտ գուլպայ ունիմ, այն լինի, վերցո՛ւր:

— Ա՛յ դրան խօսք չ'ունիմ. բայց ինչպէս հագնեմ քո մատներով արած գուլպան. սկի կը հագնե՞մ, կը պահեմ իբրև յիշելիք:

Թագուհին գուլպան բերաւ. Սաքանը ձեռիցը առնելով սկսեց զովել. «Ի՛նչ գեղեցիկ է, կեանքումս դեռ այսպիսի գուլպայ չեմ տեսել. ա՛յ ձեռքաջուր, ոսկի է ո՛սկի, ես իմ Աստուածը. չէ, չեմ հագնի, կը պահեմ աչքիս լուսի պէս»:

«Գուլպայ է տալիս, մտածեց Սաքանը, այն էլ Ստեփանի համար արած գուլպան, տե՛ս որքա՛ն

ինձ սիրում է. ժամանակն է, էլ դէս դէն չը կայ»:

— Այս ձեռքերո՞վն ես արել, ասելով ձեռքը բռնեց, և ուզում էր սեղմելով ասել՝ «դիլար կենաց, բայց խօսքը բերանումը մնաց, որովհետև Թագուհին կայծակի արագութեամբ ձեռքը յետ քաշեց:

— Ինչ ես ձեռքդ քաշում. բա այդպիսի ձեռքաջրատէրի ձեռքին չեն մտիկ տա՞յ, ճիշդ ջահիլի համար է, ինձ կը սազի չէ՞, սանամէ՛ր. և այնպիսի շարժմունք գործ դրաւ, որ Թագուհին կիսով չափ հասկացաւ և մի քիչ հեռացաւ: Սաքանը կրկին մօտեցաւ և սկսեց դարձեալ իւր գովասանքը և հանաքները: Թագուհին կարմրել, արիւնը տւել էր գլխին, չէր իմանում ինչ անի, մի կերպ, մի հնարքով ուզում էր կամ դուրս գնաց կամ երեխաներին կանչի:

— Բան չ'ունիս խօ, ինչո՞ւ ես դուրս գնում, խօսում ենք, էլի՛. դու էլ տեսնում ես որ այնքան գործ ունիմ, որ միշտ չեմ կարողանում գալ. է՛հ, Ստեփանը հիմա այնտեղ քէֆ է անում. թի՛ւ, այստեղի նման չի հու. այստեղ գիւղացիներ են, չեն հասկանում. այնտեղ լաւ է, անկնկատէր մարդն էլ է կնկատէր:

— Ը՛հ, հողս այնպիսի կնիկների գլխին, մենք մատուշկայ չենք հո՞ւ. Ստեփանը այդպիսի բան չի անիլ:

— Հա՛յ, հա՛յ, մին թե առնես զնաս, նայես, այն ժամանակ միայն կը հաւատաս թէ ինչեր կայ

աջնտեղ, ինձնից հարցուր, ինչ որ ասում եմ ինձ հաւատա՛. լաւ, ես մի կողմը, բա աջնտեղից եկողը, նամակ բերողը ինչ է ասում.— Ստեփանը լաւ գործում է, ասում է, բայց ինչ կ'անես ստացածը ցրիւ է տալիս, էլ աչք չ'ունի գիւղի վերայ. ի հարկէ աչք չի ունենալ, յիմար չի հո՞ւ:

— Նա՞, Ստեփանը... վա՛յ քո բերողի ծամը կտրեմ, այդ ինչ օյին դրիր գլխիս, էլ ես ինչ պիտի անեմ այս աշխարհում մենակ. վա՛յ քո ծնած օրը սեւանայ, դորա համար շուտ փախար գիւղից: Եւ Թազուհին էլ չ'իմացաւ թէ ինչպէս նստեց տեղը. արտասուքը հեղեղի պէս էր թափում. նա այդ բոպէին իրան զգաց մենակ լայնատարած աշխարհում և բաղդի ձեռքին խաղալիք:

— Սանահէ՛ր, գլխովդ պտուտ դամ, ոտիդ տակի հողը լինեմ, զորդ ես ասո՛ւմ, բա այդ օյի՞ն է որ գլխիս է դնում, լացակումած հարցրեց Թազուհին:

— Աորդ չը լինի էլ ինչո՛ւ եմ ասում, շատ ուրախ եմ ասելո՛ւ. քեզ եմ ասում, ուրիշը լինէր չէի ասիլ, որովհետեւ քեզ համար է իմ սիրտս ցաւում:

— Է՛, սրանից յետոյ էլ ինձ մեռած համարիր, աւելի լաւ է դուռը երեսիս փակես և գնաս, էլ ինձ ոչ մի բան հարկաւոր չի, երբ որ եղած հացը կը պրծնի, էլ ուտելու բան չենք ունենալ, այն ժամանակ թո՛ղ մեռնենք:

— Ինչ է ասում, ինչ է ասում. խօջայ Սէրգիին

մեռած է էլի, էլ ո՛ր օրւայ համար եմ ես, սկի ոչ մի բանի պակասութիւն չես քաշիլ, մի՛ վախիր, այս ջանք քեզ համար չը դնողին մարդ չեմ ասի, խելքդ ո՛ւմ է գնացել. լաց մի՛ լինիր, սանամէր, շատ վատս է գալիս, չեմ կարողանում աչքերիդ արտասուքը տանել: Ես գնում եմ, չը լինի էլի լաց լինես, սիրտդ մի քիչ պինդ պահիր, ինչ է ամեն մի բանի համար լաց ես լինում, ասելով դուրս գնաց:

Սաքանը կիսով չափ նպատակին հասած համարեց. «Ո՛հ թող այժմ էլ առաջւայ նման մտածի, Ստեփանը նորա աչքում էլ մի կոպէկի գին չ'ունի, դէ թող այժմ էլ ձեռքը յետ քաշի. նորա օգնողն է սրանից յետոյ նորա տէրը. ինչ պիտի անի որ, կնիկ չի՝ մազը երկար, խելքը կարճ, բանս բան է. գլխահարկի, վարուցանքի ժամանակը կը դայ՝ ո՛վ է տալու, ո՛վ է օգնելու, եթէ ոչ ես. նա էլ կ'իմանայ թէ քրտինքովս աշխատած փողովն եմ օգնում, Ստեփանը սաղ լինի»:

Թազուհին մնաց մենակ. դուրսիւնը վատ էր. երազած ամրոցները անդառնալի կերպով չքացան, իւր և որդկերանց խեղճութիւնը միայն աչքի առաջ պատկերացաւ, իսկ Ստեփանը երեւեցաւ իբրեւ մի անբարոյական, փչացած մարդ, որ չը գիտէ ընտանեկան սրբութիւն, որ չը գիտէ ծնող հօր պարտականութիւնը. նա, մի խօսքով, մի հրէշ էր, որից, քործես, ուզում էր այդ բոպէին փախել, ուզում էր այն տնից, որի մէջ միասին ապրել են, հեռանալ, կորչել:

առանց յետ նայելու որպէս զի տունը և տան եղած չ'եղածը տեսնելով չը մտաբերի նրան:

«Ո՛ւհ, Ստեփան, ասաց Քաղուհին մի քիչ հանդարտեցիւ յետոյ, այդպէս էլի, այդպէս խաբեցիր էլի ինձ, զնացիր որ էլ յետ չը դառնաս. էլ ինչո՞ւ ես դտակ ծածկում, էլ ինչո՞ւ ես քեզ մարդ ասում, ա՛ տղամարդ մեռնես դու, սրանից յետոյ կնիկդ, երեսաներդ ուրիշը պիտի պահի և ինչե՞ր պիտի ասեն, ո՛ւհ, փշանաս դու, ինչպէս փշացել ես. էլ ի՞նչ երեսով իմ պակաս—պուտը ասեմ Սաքանին, շատ էլ նա պատրաստ է տալու, բայց որ գիտէ դու էլ չես գալու և իւր պարտքը չես վճարելու: Օ՛խ, Ստեփան, կեանքդ սևանայ, ինչպէս իմը սևացրիր, էլ ես ինչ յուսով տանը նստեմ բանիս կենամ, բա դու ինձ այդպէ՞ս էիր սիրում. ինձնից լաւը ճարեցիր, ա՛ հոգեմ դորա գլուխը՝ ջեբդ ուտելու, տկոր դուրսանելու քեզ: Ա՛խ Աստուած, այնքան ապրեմ, որ Ստեփանի վերջը տեսնեմ:

ԺԹ.

Քաղուհու ձեռքը էլ բանի չէր կաշում. նա, կարծես, ինչ որ անում էր ձախ ձեռքով էր անում. մի բան կորցրածի պէս, ապուշի նման, չը գիտէր ինչ էր անում. կերածի, խմածի համը չը գիտէր, հանգստութիւն չ'ունէր ամբողջ օրերով, իսկ գիշերները՝ քուն: Նա ընկեր հարեանի հետ, կարծես, կրտսեր էր իւր յարաբերութիւնը, էլ առաջւայ Քաղու-

հին չէր, որ ոտը կախ տար աղբրին ջուր լցնելիս կամ աղբրից գալիս. խօսքը, բառն էլ էր կտրւել նորա բերանից, շրթունքը շրթունքին դրած, ապուշ և կասկածոտ աչքերով կը գնար ջրի, կը գար: «Ի՞նչ է պատահել Քաղուհուն, յաճախ բշիչում էին քիթ քիթ տւած կանայքը աղբրին, հնարքով ընկած չը լինի, զիր ու փտիկ արած չը լինին»: Այսպէս ամեն մէկը մի կարծիք էր յայտնում, բայց մի որոշ եզրակացութեան չէին գալիս:

Քաղուհին թէև կորցրած էր համարում Ստեփանին, բայց մի օր երբ շատ լաց եղաւ, անիծեց Ստեփանին, սև արաւ իւր ծնած օրը և վերջը երբ արտասուքը մի քիչ հանգստացրեց վշտացած սիրտը, սկսեց հանդարտութեամբ մտածել և յանկարծ մի լոյս ծագեց Քաղուհու գլխում, մի լոյս, որ թէև մազի չափ երևեցաւ աչքին, բայց որից սիրտը ժամադի չափ երևեցաւ աչքին, բայց որից սիրտը ժամանակաւորապէս կանգ առաւ, հանդարտեց: Նա մտածեց Սաքանին խնդրել, աղաչել որ Ստեփանին մի կերպ տնով անի: «Սաքանը ինձ համար ինչ ասես կ'անի, մտածում էր Քաղուհին սրտապնդւած, նա բարի տղայ է, նա այնպէս կ'անի, որ Ստեփանին հէնց վաղը բերել կը տայ: Նորա ոտերը կ'ընկնեմ, լիզ կը տամ նորա ոտերի տակը, կ'աղաչեմ, կը պաշտեմ որ այս որբերին խեղճ գայ:»

Այսպէս մտածելուց յետոյ շուտով վերկացաւ և ուզում էր թէ դէպի Սաքանենց տունը գնայ՝ մէկ էլ տեսաւ Սաքանը երեսն ի վեր ելաւ:

—Վա՛յ, կնքահայր, հէնց ես ուզում էի ձեր տունը գալ, ցաւդ առնեմ, ոտերիդ մատաղ գնամ, կնքահայր, թուղթ ու գրիչդ ա՛ռ, մի գիր գրի՛ր ընկերոջդ, գրիր ասա՛ հիւանդ երեւելսաներդ, կնիկդ, շուտ վերկաց եկ, էլ ճար չը կայ:

—Ինչ ես ասում, սանամէ՛ր, կարծում ես նա չի իմանալ, որ խաբում ե՞ս. նամակդ կը պատուի, դէն կը գցի քեզ վերայ ծիծաղելով. ի՛նչ ես շատ էլ դարտ անում, այդ ինչ ես դառել, բոլորովին ձեռք ու ոտից ընկել ես, ուրիշի խօս չե՞ս յայտնել:

—Ոչ ոքի, ոչ ոքի չեմ յայտնել, էլ հանգստութիւն չ'ունիմ, թէ մի ճար ունիս, ճար արա՛, թէ չէ ես կը մեռնեմ այսպէս, խեղճ են այն սեւերեսի որբերը:

«Ինչ եմ էլ սպասում, մտածեց Սաքանը, լաւ ժամանակն է, էլ ինչ պիտի ասի որս:

Այսպէս մտածելուց յետոյ Սաքանը պարզ-որոշ իւր միտքը յայտնեց և աւելացրեց, որ իւր ձեռքին շատ հեշտ է Ստեփանին բերիլ տալ. նա չը սպասեց իւր պատասխանին, ձեռքը գցեց Թագուհու վզովը ուզում էր հանաքներ անել, մէկ էլ պատն ի վեր դրած մահակը Թագուհու ձեռքումը տեսաւ: Սաքանը թիկունքի վերայ մի քանի հարեւած ընդունելուց յետոյ շատ աշխատեց մահակը առնել՝ չը կարողացաւ, Թագուհին տղամարդի պէս առաջն արած ծեծելով դուրս հանեց տնից:

—Պա՛, պա՛, պա՛, ժամանակս փոխւել է, հեալով տուն ընկաւ Թագուհին, այն տեսակ լեզու բանեցրաւ,

այն տեսակ բաներ արաւ, որ եղբօր տեղ ընդունեցի. տես, տես նորա մտքին նայիր, չորանայ քո ծծած ծիծը: Քո բերողի ծամը կտրեմ, Ստեփան, դու էլ ասում ես գտակ ունիմ գլխիս, կնիկդ անտէր ես թողել սրան նրան ձեռքին, դու գնացել այնտեղ շուութիւն անում. արեւուը հացի հետ ես կերել ինչ է, ա՛յ անխիղճ. ա՛խ Աստուած, ես մարդ լինէի մի դուրս գայի համարձակ, բռնէի այդ քոստտին խեղդէի. Ստեփանին, Ստեփանին՝ նա ի՛նչ մեղ ունի:

Թագուհին այժմ բոլորովին մենակ զգաց իրան. էլ ոչ մի տեղից յոյս չ'ունէր, օգնութիւն անող չ'ունէր, մնում էր ինքը իրան գլխի ճարը տեսնի, բաց նէր, մնում էր ինքը իրան գլխի ճարը տեսնի, բաց ի՛նչպէս պիտի տեսնէր, կնիկ տեղովը ի՛նչ պիտի անէր, ո՞վ էր նորա հարկի փողը տուողը, ո՞վ էր նորա հունձ անողը, — ոչ ոք չը կար. ուրիշ մօտ բարեկամ չը կար, հօրանց ու մարդու կողմից բարեկամները ողջ Բագու էին գնացել, իսկ օտարին ի՛նչպէս դիմէր, ո՞վ նրան փող կը տար:

«Ա՛խ Աստուած, ճարս ինչ պիտի լինի, ասաց Թագուհին դառնացած, դեռ այժմ կ'ապրեմ քարին քացի տալով, բաց յետոյ... Ստեփան աղա՛յ, մէկդ երկու չը դառնաց, որ դու ինձ այս օրին հասցրիր, ինչ անեմ, ինչ, մեռնեմ աւելի լաւ չի. բաց այս որբերը ի՛նչ անեն, ո՛ւր գնան, ո՛ւր ձեռք մեկնեն. — Սաքա՛նին. ա՛խ, Սաքան, ոչ կանաչ կարմիրդ կապես, դա՛սածդ վերմակի տակ ուտես, ոչ ուրախութիւն տեսնես:

«Ո՛ւհ, ո՛ւհ, կապտած կը լինի տեղերը անպատճառ, ձեռքը տանելով մէջքը շնչաց Սաքանը, յետ յետ նայելով. գնամ, գնամ տուն արագ քսեմ: Տեսար այդ անիծածը ինչ դրաւ գլխիս, կնիկարմատ տեղովը ինձ ծեծեց. դուրս չը գայ չաւ անի, անունս կոտորի: Դու սպասիր, Թագուհի, այդ քեզ վերայ արժան չի նստիլ, քեզ այն օրին հասցնեմ, որ ոտերս ընկնես աղաչես. լաւ, Թագուհի, այսօր էգուց հարկահանը կը գայ դուռդ կը կտրի, ասենք այս տարի մի կերպ կ'ապրես, կ'իսովի հնձել կը տաս, եկող տարին ի՞նչ պիտի անես, ով պիտի քեզ պահի. ա՛յ գիտի Բագու հա՛, ո՛վ է տեսել այդպիսի բաներ»:

Օրը մթնել էր. Թագուհու դուռը փակ, երեսաները քնած, ձայն-ձուներ կտրւած էր. միայն Թագուհին էր, որ այդ մթութեան մէջ չարչարուում, տանջուում էր: Քունը աչքից փախած՝ նա անդադար շրջաշրջում էր տեղերում. նորա մտածողութիւնը առաջ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ Ստեփանը, իսկ այժմ Սաքանի արարքը երկրորդ մտածողութեան նիւթ տւաւ. Ստեփանին բոլորովին կորած համարեց, որովհետեւ Սաքանին ծեծեց, դուրս քշեց տնից. Սաքանն էր մենակ, որ մարդուն կարող կը լինէր Բագուից բերել զիւղը: «Ինչ պիտի անեմ ես» — ահա՛ այն հետեանքը, որ դուրս բերաւ Ստեփանի և Սաքանի վարմունքից. երկար ու բարակ չը մտածեց, պարզ-

որոշ աչքին երեւցաւ իւր և որդկերանց դրութիւնը: Որոշեցաւ Թագուհու վիճակը, էլ ուրիշ բան չէր մտածում բացի մուրացկանութիւնը, երեւակայում էր թէ ինչպէս երեսաներին ոտաբոբիկ յետեւը գցած, իսկ ինքը ցնցոտիներով ծածկւած, տւողին օրհնում, իսկ չը տւողին թթու դէմքով նայում մինչև անգամ անիծում, անցնում է: Միտն ընկաւ նոյնպէս, որ իրանք ոչ մի ուրախութիւն չը պիտի տեսնեն, գիւղացիները էլ իրանց մարդու տեղ չը պիտի գցեն ուրախութեան ու տրամութեան ժամանակ, այլ իբրեւ ողորմելի, թշւառ ընտանիքի՝ միշտ պիտի կոխ տան, անցնեն և իրանցով ծաղր ու ծանակ անեն: Այս բոլորը միտքը բերելուց յետոյ մի սարսուռ զգաց ներսը և լաւ ապրելը իբրեւ հակապատկեր երեւցաւ աչքերին: «Սաքանը բերել կը տայ Ստեփանին, էլի կ'ապրենք միասին և լաւ օր կը քաշենք. չէ՛, չէ՛, չեմ կարող տանել, սոված, ծարաւ ինչպէս պիտի ապրեմ, Ստեփանը այնտեղ իւր գլուխն է պահում, իսկ ես այստեղ...» և յանկարծ լեզուն կծեց, չը վերջացրաւ, մինչև անգամ չ'ուզեց մտածած լինի, ինքն իրանից ամաչեց, ճակատը սառը քրտինք կոխեց և այդ դրութեան մէջ աւելի լաւ համարեց սոված, ծարաւ դռներն ընկնել հաց մուրալ, քան թէ այդ քայլը անել:

«Վի՛, ծամն կտրեմ, քոռանամ ես ճուխտ աչքերով, այս ի՞նչ է իմ մտքովը անցնում, այդին, խորովէին Ստեփանն էլ, Սաքանն էլ. նեղը ընկած տեղը

ինչ պիտի անեմ, ինե՞նք թէ այն տղամարդ մեռածը չը կայ, մեռել է, — աղքատութիւն կ'անեմ, երեւի աներիս կը պահեմ:

Այսպէս մտածելուց յետոյ Թագուհու սիրտը փոքր ինչ հանդարտեց և ջարդած կոտրատածի պէս վերմակը գլխովը քաշեց, քնի աշխարհքը ընկաւ:

Ի.

Սաքանը մտքումը դրաւ Թագուհուց անպատճառ վրէժ առնել: Նա առ այժմ մինչև այդ վրէժի գործադրութիւնը աչքով պահում էր Բագու գնացողներին կամ այնտեղից եկողներին, որ տեսնի Թագուհու և Ստեփանի մէջ նամակագրութիւն չը կայ խօս, և երբ տեսաւ որ բոլորովին կտրւած է այդ երկուսի յարաբերութիւնը, Թագուհուն այնպիսի դուրս թեան մէջ դրաւ, որ ինքը, իւր ոտով գայ, աղաչի. բայց Թագուհին ոչ մի նշան ցոյց չը տաւ և այդ եղելութեան մասին ոչ ոքի չ'ասաց: Սաքանը իւր միտն էր ուտում, զարմանում էր թէ ի՞նչպէս մի կին — մի խեղճ արարած, անտէր, անտիրական զէն է ասել, սուր կանգնել և ամեն նեղութեան համբերութեամբ տանում է. իսկ երբեմն երբ խորն էր մտածում՝ թէ ինչպէս ինքը ծեծւեց մի թոյլ, մի ոտի տակի հող արարածից, արիւնը քիչ էր մնում գլխին խփի: «Նա, նա ինձ նման սովորաբարին ծեծի՛, տնից դուրս հանի՛. կաց, խելքը կարճ կինարմատ, դու դեռ ինձ չես ճանաչում, կարծում ես քո մարդի

նման մշակ եմ, ես սկի լայաղ չեմ անում տանուտէր ու զատաւորի հետ նստել, ասել, խօսել, դու պէտք է ինձ ծեծե՛ս քո կնիկ տեղովդ. սպասի՛ր, այնպէս ճաշդ եփեմ, որ քէֆդ գայ»:

Ամեն անգամ ասում էր այս խօսքերը, բայց զարձեալ սիրտը չէր հովանում, նա անպատճառ ուզում էր վրէժ առնել, որովհետև պարզ տեսնում էր Թագուհին կակողորը, իւր թքածը լիզողը չէ:

Սաքանի առաջի բան ու գործը եղաւ Թագուհու անունը կոտրել, աշխարհքով մին անել. դորա միջոցը դուռ. մի օր հարեանների կանանց մօտ նստած մանրունք էր ծախում՝ սրան նրան խաբելով, հանաքներ անելով, սորա նորա վերայ բամբասելով՝ խօսքը յաջողութեամբ շուռ բերաւ Ստեփանի վերայ:

— Ստեփանը լաւ տղայ է, ասաց նա, բայց ինչ կ'անես կնիկը մի քիչ լաւ ճանապարհի վերայ չի, ափսո՛ս տղայ:

Կանայք շուռ տւին երեսները, իբր թէ չէին ուզում լսել, այն ինչ հոգեկան մեծ բաւականութեամբ պատրաստ էին լսելու, որովհետև մի կնոջ վատ արարմունքը, բարքը պիտի պախարակի:

— Աղջի՛, ոնց կը լինի այդպիսի բանը, ասաց կանանցից մէկը, վո՛ւչ, վո՛ւչ, վարսս կտրեմ, Նեռը ծնւել է: — Խօսողը վախենալով մի գուցէ խօսակցութեան թելը կտրւի, աւելացրեց ըստ երևոյթին կամաց, իբր չ'ուզենալով Սաքանը լսի. «Բա խօջայ Սէրգին ի՞նչպէս իմացաւ»:

— Ո՛նց իմացայ... է՛, ա՛ կնանիք, ձեր ցերեկաց մտածածը ես գիշերը քնած ժամանակն եմ մտածում. ինձ խօջայ Սէրգի կ'ասեն հա՛, Բագու կացած, ամեն ինչը սովորած. ման գալուց, խօսալուց, հէնց մինչև անգամ նայելուց ճանաչում եմ մի աչքածպումը թէ նա ինչ պտուղ կը լինի՝ չա՛ր թէ բարի:

— Աղջի՛, մոռացել ես քեզ ինչ եմ պատմել նորա մասին, դեռ մի հղով չը կար մանուշակի փնջեր էին տալիս աղբրին, դարձեալ իբր թէ ծածուկ ասաց կանանցից մէկը:

— Ողորմի քո հօրը, էլ ես ինչ ասեմ, դու ինձ-նից լաւ գիտես նորա տակն էլ գլուխն էլ. բայց նրա-նից այն տեսակ բաներ եմ տեսել, որ այդ փունջեր ստանալը ոչինչ բաներ են:

— Վո՛ւց, վո՛ւց, աշխարհս փոխւել է, ով է տեսել այդ տեսակ բան, տեսնես ի՞նչ է արել. խեղճ Ստե-փանը նորա համար շուտ փախաւ է՞, իրար հետ քչփչում էին կանայք և սրտատրոփ սպասում էին Սաքանի բերան բացւելուն:

— Էհ, լաւ չէ ասելը, խեղճ է, Ստեփանի ա-կանջը կ'ընկնի, կը գայ սաղ-սաղ կը մորթի, ասաց Սաքանը:

— Գլխներին ձի՛ է քացի տւել ինչ է, որ բերաննե-րիցս հանենք, միաբերան վրայ բերին մօտի նստածները:

— Հարցրո՛ւ, հարցրո՛ւ, տես ինչ է տեսել, բիշտ-բիշտորում էին չըխօսկանները աւելի մօտ նստածին, որ տարիքով կին էր:

— Ղորդ է, ասացի որ Ստեփանի ականջը ընկնի նորա բանը վատ կը լինի, բայց որ ծանր ու թեթեւ անենք, կը տեսնենք, աւելի լաւ է իմանայ, որ նորա կապը քաշի, ճանապարհ բերի: Էհ, դէ ինչ էք ու-զում իմանալ, նա լա՛ւ բան է արել, որ ասեմ էլ. էլ նրան գիւղումը պահելի չի, ցաքում պիտի դնել կրակել:

— Ասա՛, ասա՛ լաւ, տեսնենք ինչ է արել այդ ծամըկուտուրը, դարձաւ տարիքով կինը:

— Շատ երկար է դրա պատմութիւնը, ես կարճ կ'ասեմ՝ դուք երկար հասկացէք. — մի գիշեր յետ էի դառնում տուն. Ստեփանենց տան մօտովը անցնելիս, մէկ էլ ականջովս մի ձայն ընկաւ, նայեցի չորս կողմս, ոչինչ չը տեսայ, սաստիկ մութ էր. ականջ-ներս սրեցի, աչքերիս զօռ տւի, մնացի մեխւած տեղս կանգնած, աչքերս ջոկեց, մէկի գլուխը երևե-ցաւ, կնկայ գլուխ էր, մէկ էլ աչքերիս զօռ տւի մի ուրիշ գլուխ էլ աչքովս ընկաւ, այդ էլ տղամարդի էր: Դէ սա բաւական է էլ ինչ ասեմ, վերջը դուք իմացէք:

Կանանցից մէկը բացականչում էր. «Քո բերողի ծամը կտրեմ, միւսը՝ «Քո դուրս եկած օջաղը քանդ-ւի, պիրիշակ մնայ, մի երրորդը՝ «Ծածած ծիծղ չորա-նայ, իսկ չորրորդը, որ աւելի անկեղձ էր՝ «Մեր տանուտէրին մարդ չեմ ասիլ, որ նրան ցաքումը չը դնի, կրակ տալ»:

— Դէ լաւ, վերջացրո՛ւ տեսնենք ինչ է եղել, խնդրեց տարիքով կինը:

— Դէ լաւ ասեմ. նրանք ինձ չէին տեսնուում, սկսեցին անուշ-անուշ զրոյց անել, ամօթը դէն, հեռի երեսաց, այնպիսի բաներ էին ասում, այնպիսի լիբբ լիբբ խօսքեր էին ասում, որ էլ չեմ կարող ասել, հէնց մնացի այնտեղ քար կտրած կանգնած: Այսպէս ուզում էի տեսնել վերջը ինչ պիտի լինի, որ յետոյ մի լաւ քթկեմ երկուսին էլ, բայց որտեղից էր այդ ժամին մէկ էլ տեսնեմ մէկը էլը առաջը գցած տմտմբալի չո՛ւ չո՛ւ անելով եկաւ. հէնց որ այդ ձայնը լսեցին, իրար վերջին անգամ համբոյր տւին և մարդը կրակ կտրւած ծլկեց. Թագուհին չը կարողացաւ ձեռքի մեկնած բանը նրան տալ, վէր ընկաւ. էլ չը կարողացայ ոչ մէկին հասնել, որ ճաշները եփեմ, հէնց մնաց դաղը սրտումս: Էշաւորը գլուխը քաշ գցած զնաց, մնացի մէնակ. մօտեցայ. նրանց չափաւրին և սկսեցի ման գալ, գտնել, տեսնել ինչ բան էր, որ Թագուհին վէր գցեց. երկար պտռտելուց յետոյ վերջապէս, էլ ինչ զլուխներդ ցաւացնեմ, գտայ մի ձուխտ գուլպայ. ի՛նչ կը տաք ցոյց տամ, ասելով հանեց գուլպան և նրանց առաջը դրեց:

Եւ կանանց բացականչութիւններին ու հայ-հոյանքներին վերջ չը կար:

—Վի', վի' աղջի, այդպէս բան կը լինի՞, զորդ
որ նորա արած զուլպան է:

— Հա, նա է միայն մեր թաղում այդ տեսակ նախշուն գուլպաներ անում, աւելացրեց մի ուրիշը:

—Նախշուն զուլպաներ է անում, որ ջահէկներին
բաշխի հա՞, ասաց Սաքանը:

— Բոլորովին բերաններիցդ չը հանէք, մի քար տակին դրէք մի քար գլխին, դարձաւ տարիքով կինը, ինչ հարկաւոր է, Ստեփանը կ'իմանայ, արիւն կ'անի:

— Ունց թէ բերաններէցդչը հանէք, բա աղղպէս
մնաց լաւ է, թող իմանայ, կապը քաշի, իբրեւ բա-
րեկամ նրան՝ ինձ էլ է ամօթը կպչում չէ՞, վրէժ-
խնդրութեամբ լցւած բարձր ձայնով ասաց Սաքանը:

Մինչև արևը մայր կը մտնէր գիւղացի կանայք համարեա բոլորեքեանք էլ Սաքանի այս շինծու պատմութիւնը զիտէին. չը նայելով նոցանից ամեն մէկը՝ իւր հարեանին ու բարեկամին պատմելուց չեաոյ՝ խնդրում էր բերաններին չը հանել, բայց չէր անցնում մի րոպէ, բերաններում տաք ջուր չը կարողանալով պահել՝ ուրիշին էին յայտնում աւելի զարդարուն ծաղկացրած կերպով և աւելադրութիւններով:

Այսպէս կանայք՝ ճիշդ, որոշ գաղափար կազմելով
Թագուհու վերայ՝ վճռեցին նորա հետ երբեք չը
խօսել և չարաբերուածիւն չ'ունենալ:

I.U.

Թագուհին տան եղած չ'եղածը ծախել ծախ-
ծխտակ էր և մի կերպ կառավարել. առաջ՝ մինչև
նորա անունը կոտրելը՝ էլի այս ու այն օգնում էր

և ապրում էր քարին քացի տալով, բայց այժմ ոչ մէկը չի ուզում ձեռք մեկնել նրան, չի ուզում մինչև անգամ կիսովի վարը անել, հարամ են համարում նրան, նորա տունը, նորա ունեցած չունեցածը: Փագուհին այդ դժուար դրութեան մէջ մի կերպ նամակ գրել տաւ Ստեփանին, յայտնեց իւր դրութիւնը, բայց նամակը տեղ չը հասաւ, որովհետեւ Սաքանը ճանկն էր գցել:

Ել ոչ մի տեղից յոյս չ'ունէր: Գիշեր էր. երեխաները չորս կողմը կտրած ժընգժընգում, հաց էին ուզում. նա աչքը չորս բոլորը դարձրեց մի բան չը գտաւ, որին կարելի լինէր փող տալ, երեխաների քաղցը յազեցնել. «Ինչ անեմ, Աստուած, դուռը փակեմ և միասին քաղցից կոտորեմք, բա ես ինչպէս տեսնեմ այս իմ կուրացած աչքերով երեխաներիս մահը. ո՛ւհ, չէ՛, չեմ ուզում, աւելի լաւ է ես ինձ կը խեղդեմ այս գիշեր և թող ինչ լինում է լինի ինձնից յետոյ: Քնեցէ՛ք, դարձաւ բարձր ձայնով լացուկումած երեխաներին, էգուց ձեզ համար հաց կ'առնեմ, այժմ չը կայ, քնեցէ՛ք, որդիք. խեղճ երեխաներ, քթի տակ ասաց արտասւելով, ինչպէս քնեն, այսօր ի՞նչ են կերել, է՛հ, երեւի ինձնից յետոյ կը խղճան ձեզ վերայ և այն ժամանակ կուշտ կ'ուտէք»:

Այսպէս Փագուհին կեանքից ուզեց ձեռք վերցնել. չէր ուզում այլ ևս ապրել. մուրացկանութիւնը միտը չէր գալիս թէ դժուար էր համարում նա զորա

մասին այդ ճգնաժամին չը մտածեց. ուզում էր շուտով, որքան որ հնարաւոր է, որդկերանց այդ աղետոսը ձայներից ազատել:

Որդիները ժընգժընգալով, «հաց, հաց» անելով, աջ ու ձախ պառկեցին, քնով անցան: Փագուհին մնաց նստած աչքերը հերթին չոած. հերթը բաց էր, տեսնում էր պարզ երկնակամարը, ծպիլին տուղ, ցան-ցրիւ աստղերը և դրանցից բարձր եօթներորդ երկնքի վերայ իւր Արարչի աթոռը, որի վերայ նստած Արարիչը աշալուրջ նայում էր բովանդակ համատարած աշխարհին. նորա աչքերից չէին փախչում ոչ հարուստը և ոչ աղքատը, ոչ բարին և ոչ չարը. այդ բոլորը լաւ գիտէր Փագուհին և, կարծես, տեսնում էր, որ իրան—աղքատին էլ Աստուած—իւր Ամենաբարի Աստուածը նայում է, բայց ոչինչ չի անում, լուռ միայն նայում է: Փագուհին չի ուզում խնդրել, չի ուզում երեսի վերայ ընկնել, աղաչել պաղատել՝ որբերի բերանի հացը տալ. նա շատ է խնդրել, շատ է չոքէ չոք ժամում սեղանի առաջ արտասուք թափելով խնդրել, բայց ոչինչ չի եղել. նա իւր հաւատը մի մազի չափ անգամ չի խախտել տեղից, այժմ հաստատ հաւատացած է, որ ինքը մեղաւոր է, ապա թէ ոչ անմեղի աղաչանքը Աստուած կը լսի, Աստուած չի թողնի, որ անմեղը կորչի: Մեղաւոր է, ով գիտէ ինչ է արել, բայց այժմ չի չիշում, գուցէ աղքատին երե՞ս է շուտուել, գուցէ սուրբերի տակը ամեն տարի չի՞ գնացել,

ժամում մոմ չի՞ վառել, շաբաթ երեկոները խունկ չի՞ ծխել: Այս բոլորը միան էր գալիս և այլ ևս չէր ուզում իւր մեղաւոր գլուխը բարձրացնել, Արարչի ակտիւն նայել:

«Մեղաւոր ես», կարծես զարադամի մի անկիւնից ձայն տւեց մէկը:

Փագուհին սրտաց, դողդողաց, զարգանդեց և վախեցաւ նայել դէպի այն կողմը, որտեղից ձայնը եկաւ: Լռութիւն տիրեց. ոչ մի ձայն չը կար, միայն ականջները թշթշում, վշվշում էին. նա կարծես շշմեց և ցնորածի պէս բերանը բաց չռած աչքերը մի կէտի վերայ գցեց, մնաց անշարժ:

Երկրորդ անգամ զարձեալ լսեց նորա թշթշաց-նող ականջները՝ «մեղաւոր ես» խօսքը. բայց այս անգամ Փագուհին անդիտակցաբար բարձր ճիչ հանեց, գետնին կպաւ, կարծես ուզում էր ձեռքերով գետինը պինդ բռնել, որ ոչ ոք չը կարողանայ տեղից վերկացնել. նա ոյժ գործ դրաւ և կարծում էր մատերը հողի յատակի մէջ է խրել, ամուր բռնել և գլուխը գետնի մէջ կոխել: Փագուհու աչքերից Ամենաբարի Աստուածը հեռացաւ, երևեցան սատանաները ալանդակ դէմքերով, երկար կէռ կէռ պողերով, բարակ սուր սուր պոչերով, շրջապատեցին իրան, պար եկան, ծիծաղեցին, ժրժրպապաջ արին երեսին, թքեցին, հեռացան. երկրորդ և երրորդ անգամ նոյնը կրկնելուց յետոյ՝ գլխին, մէջքին թափւեցան, մազերը քաշեցին, պոկեցին, շորերը կտոր կտոր արին.

այդ բոլորը լաւ զգում էր, զգում էր մինչև անգամ ծանրութիւնը, որ իւր վերայ նստած շորերը կտորում էին սուր-սուր դանակներով, բայց ոչ մի շարժմունք, ոչ մի ձայն-ծայրուն չէր կարողանում հանել, քափ ու քրտինքի մէջ կորած, շնչառութիւնը արագացած սպասում էր՝ ահա մի երկու բոպէից յետոյ պիտի շունչը կտրւի, սատանաների բաժին դառնայ:

Հեռացաւ սատանաների խումբը, բայց ահա մի ուրիշ խումբ մանր, բոլորովին մանր, թափւեցան վրան, ողջ մարմինը ծածկեցին, ամեն մի մազի ծայրից կախւեցան, քաշեցին, քաշքշեցին անկիւնից անկիւն, սիւների վրայով բարձրացրին, տարան հերթին հասցրին և այնտեղից պատրաստուած էին բաց թողնել, կտոր կտոր անել: Փագուհին լեղապատառ ուղեց հարա՛յ տալ, օդնութիւն կանչել, բայց բերանումը լեզուն չորացել, քիմքին էր կպել, կամաց հա՛յ հա՛յ արաւ, մէկ էլ լսեց մեծ աղջիկը «այան, այան» է կանչում և փեշից ձգձգում. կարծես քնից զարթնեց, իւր որդուն տեսնելով մօտը՝ սթափւեց, ձեռքը դէպի մարմինը տարաւ վախվխելով, բայց ոչինչ չը տեսաւ, գետինը շօշափեց իմացաւ՝ որ գետնի վերայ է, երկիւղ չը կայ. փախան կորան աչքից սատանաները, երեսին խաչ հանեց «Յիսուս Քրիստոս ասելով, մի քիչ ջուր խմեց, սրտի թրթռոցը կտրեց, քրտինքը չորացաւ, յետոյ հարցրաւ աղջկան.

— Ինչո՞ւ ես վերկացել:

— Քնած տեղս յանկարծ մէկը վրաս ընկաւ՝
զարթնեցի:

— Աղջիկ, ո՞վ պիտի ընկնի վրադ, վի՛, քու ա-
նամ, խեղճ եթիմիս գլխին էլ են թափւել էդ
ծամբկտուրները, իմ մեղքիս համար է իմ, դու
ի՛նչ մեղ ունիս, ա՛նամեղ գառը. բա՛ էլ սրանից
յետոյ այս տանը չի ապրել, քաջքերով լցւել են.
խեղճ երեխիս էլ են ճարել. մի՛ քնիր, կա՛ց, վա՛ց,
իմ եթիմ բալայ:

Աղջիկը ոչինչ չը հասկացաւ մօր ասածներից,
նա քնաթաթախ աչքերը ճմռտտում էր. իւր վերայ
ընկնողը մայրն է եղել, երբ սատանաները չարչա-
րում էին:

Քաղցր համոզեցաւ, որ սատանաներով
լցւած է իւր տունը մեղքի պատճառով. «Աս ինձ
սպանեմ, մտածում էր նա, ազատւեմ թէ երեխա-
ներիս լաց ու կոծից և թէ սատանաների ձեռքից,
բայց միւս աշխարհում սատանաները ինձ աւելի կը
չարչարեն, կը տանեն դժոխքը, կ'այլեն կը փթոթեն,
և հուր յաւիտենական դժոխքի բաժին կը դառնամ.
չէ՛, աւելի լաւ է մեղքերս քաւեմ, ողորմութիւն
ուզեմ, երեխաներիս պահեմ, պաս ու ծոմ կենամ,
մեր սուրբի տակը գնամ, մեղքերս թողնեմ, պրծնեմ՝
յետոյ ինչ լինում է լինի»:

Այսպէս մտածելով վեր կացաւ տեղից. նա
գիտէր որ երբ խաչահանում են սատանաները չբա-
նում են. կանգնեց դէպի աղօթարանը, աղջկան էլ

կանգնեցրեց, խաչ հանեց, նրան էլ անել տւաւ և
այդպէս թեթեացած անկողին մտան:

ԻԲ.

Քաղցր առաւօտը բոլորեցունց տան դռները
բաց անել տւաւ: Դռները բացւելիս արեւի կարմիր
լոյսը ներս թափանցեց և մեծի թէ փոքրի, տղա-
մարդի թէ կինարմատի աչքերը խողտալով ներսերը
գործունէութեան աշխոյժ պատրոյկը վառեց և շտա-
պով նոր գործը հրաւիրեց: Քաղցր հուռը ևս
բացւեցաւ, բայց շատ ծանր, չ'ուզենալով. Քաղցրին
էր դուռ բաց անողը. նա մէկ ուզեց բանալ դուռս
գալ և իբրեւ մուրացկան յայտարարւել ողջ գիւղա-
ցիներին. մէկ էլ յետ քաշեց, չ'ուզեց բանալ, կար-
ծում էր բոլորեքեանք էլ գիտեն, որ այնուհետեւ
ինքը պարկը շալակին ողորմութիւն պիտի հաւաքի.
նա պինդ բռնած դրան փակը, լաց եղաւ, անիծեց
իւր ծնած օրը, ուս արաւ Ստեփանի հետ պաշա-
ւիլը և յետ կանգնելով ասաց. «Ինչ էլ որ լինի
ողորմութիւն չեմ հաւաքի. ի՛նչ կ'ասեն գիւղի մի-
ջումը, լաւ չէ հէնց այս ժամին տափը մոտեմ պրծ-
նեմ. բայց երբ անգիտակցաբար յետ նայեց, և որդ-
կերանց նայեց, որոնք դեռ ևս անուշ քնած էին և
ով գիտէ անուշ անուշ երազներ էին տեսնում թէ
ինչպէս ցամաք հաց պիտի ուտեն որ քնատեղից
վերկենան, գլխին սառը ջուր մաղեց, վիզը ծուեց,

Թոյլ ձեռքը յետ քաշեց և դուռը բացւեցաւ կամացուկ:

Պայծառ առաւօտ էր. արեւը իւր կենսատու ճառագայթները անխնայ սփռել, տարածել էր ամենուրեք. բոլորեքեան ով դուրս էր գալիս տնից առոյգ, շտապ քայլերով, գլուխները տնկած, աչքերը մեծ մեծ բացած, ձեռները յետ ու առաջ տանելով իրանց գործին էին կենում, իսկ Թագուհին մութ տեսաւ այդ լուսաւոր և գեղեցիկ առաւօտը. գլուխը կրծքին խոնարհած, կռները բոլորովին թուլացած, աչքերը, կարծես, փառով անցած կանգնեց սրահումը, բայց ոտերը չը դիմացան, նստեց փայտի վերայ և այդպէս նստած մնաց. գուցէ այդպէս անվերջ նստած մնար, եթէ երեխաները մէկ մէկու յետևից չը գալին «հաց, հաց» անելով մօր փէշից բռնէին:

Մի կտոր հաց, խոր հոգոց քաշելով քթի տակ ասաց Թագուհին, մի կտոր հաց. է՛հ, կար ժամանակ, որ ես էի բաժանում այդ կտոր հացը սրան նրան, հիմա ես պիտի ձեռք մեկնեմ և ո՛ւմ, — նրանց, որոնք լայաղ էլ չեն անում թէ խօսեն հետո, է՛ ճարս ինչ, մի սաղ օրից աւելի է խեղճերին խաբում եմ, երևի սա է իմ բաղդը, ճակտիս գիրը, գնամ պարկս շալակեմ գիւղն ընկնեմ, ջուրը ընկնողը անձրևից չի վախենալ:

Այսպէս մի ձեռքում բռնեց պարկը, իսկ միւսով փոքրիկ երեխային խտտեց և ճանապարհ ընկաւ: Նա ճիշդ է գնում էր, բայց վա՛յ այն գնալուն, ան-

դադար դէս ու դէն էր դառնում, այս ու այն կողմը նայում, տեսնի վրան նայող, ծիծաղող չը կա՛յ: Մութացկանութեան եղանակը դեռ ևս չը գիտէր, անցաւ բաւականին տեղ, բայց ոչ մի տան դրան առաջ չը կանգնեց, հաց չ'ուզեց: Իրանց թաղից անց կենալով բոլորովին ուրիշ թաղ, առաջիանգամը հանդիպեց Սաքանը աչքերը գետնին զցած ճանապարհը փոխեց քթի տակ ասելով. «Ողորմութիւն է հաւաքում. հա՛, հա՛, հա՛, տեսնեմ ողորմութիւնով ինչպէս ես ապրում և ո՛վ է քեզ ողորմութիւն տուողը, կը կակղես, կը գաս, կը գաս, ձեռքիցս չես փախչիլ. Ստեփանին էլ չես տեսնիլ. լուրը հիմա որտեղ որ է գնաց, ականջը ընկաւ, որքան ուզում ես գիր գրի, գրիդ նայողը ո՛վ է. դեռ դա ոչինչ, քթածակերովդ պիտի թափեմ, դու մի քիչ էլ սպասիր»: *անպիտան, առ փութում.*

— Սաքանն է, ա՛ տափը մտնեց ասաց Թագուհին ցնցւած, ամբողջապէս դողդողալով, այդ օձի ճուտը չէ՛ր Ստեփանին ինձնից հանողը, ով է իմանում ինչեր է գրել. ծիծաղի՛ր, ծիծաղի՛ր, մութացկանութիւն եմ անում պարկը շալակիս, երեխայիս պահեմ, մեծացնեմ, որ մօր աջողը հանի, որ քեզ պէս քոսոտ աղււտները մարդու վերայ չը ծիծաղեն. Աստուած տեսնում է բոլորը, քո վերջն էլ կը տեսնենք:

Թագուհին շարունակեց ճանապարհը: «Ուր եմ գնում, մտնեմ այս բակը, երեխաներիս աչքը հիմա

Ջուր կտրեց, ասելով մտաւ, մնաց չորացած կանգնած բակի մէջ տեղը. մարդ չը կար դուրսը, տեսնող չը կար, որ շուտով աղքատի բաժինը տային, ճանապարհ գցէին, ամօթից գետինն էր ուզում մտնել, պրծնել: Յետ դռնամ, մարդ չը կայ, ո՞վ է կանգնողը, խօսերս չը պիտի մտնեմ, ասելով ուզում էր յետ յետ գնալ, որ մի երեխայ դէպի իրան վազեց հարցնելով.

— Ի՞նչ ես ուզում, բաջի:

— Հաց եմ ուզում, բալայ, մի կտոր հաց, ձեռքով չափը ցոյց տալով առանց ամաչելու ասաց Թագուհին:

— Այա՛ն, այա՛ն, հաց ուզող է եկել, ասելով տղան տուն վազեց:

Մայրը դուրս եկաւ, բայց Թագուհուն տեսնելով՝ թի՛ւ, առաւօտ առաւօտ ում երես տեսանք, շուտով անիծելով, հացհոցելով ներս մտաւ. ծամըդ կտրեմ, մհանին նայիր, մհանի՛ն, հիմա էլ տես ինչ օյինբաղութիւն է անում, ուզում է ասել թէ չոր ծառը արիւն էք քսում, սուտ է, տեսնում էք ողորմութիւն եմ հաւաքում. ինչ ես հացը տանում մոռտառին տալիս, վե՛ր դի՛ր, բարկացաւ երեսայի վերայ:

— Այա՛ն, այա՛ն, լաց էր լինում, երեսան էլ էր լաց լինում, սոված է երևում. ասելով հացը ձեռքին դէպի Թագուհին վազեց:

Թագուհին դուրս գնաց, փոքրիկ տղան էլ յե-

տեղից. երկար ու բարակ նայում էր նորա յետեւից զարմացած թէ ինչո՞ւ մայրը աղքատի վերայ բարկացաւ, չ'ուզեց որ հաց տայ:

Թագուհին մտաւ մի երկրորդ բակ. ոչ ոք դուրս չ'եկաւ տեսնելով ով է հաց ուզողը, էլ անէծք, հացհոցանք չը մնաց գլխին թափեցին. նա էլ կոյր ու փոշման յետ յետ գնաց:

Մտաւ մի ուրիշ բակ և յանկարծ երեսն ի վեր ելան մի քանի կանայք, որ քիթ քիթ տւած խօսում էին. դրանցից մէկը, որ լաւ գիտէր Սաքանի շինծու պատմութիւնը, բերանը ձղածի նման ձեռքերով, աչք ու ունքով, հարայ հրոցով յարձակեց Թագուհու վերայ և կարկտի պէս վրայ թափեց. «Ալաչա՛ւ, անզգա՛մ, գիշերները ջահիլ ջհուլների հետ ես նստում, վեր կենում, ցերեկներն էլ աղքատի շորերում, պարկը շալակիդ դռնէ դուռը ընկնում, ողորմութիւն հաւաքում, որ ցոյց տաս թէ քեզանում մեղ չը կայ. ասենք ուզում ես դորանով մեղ խաբել, բա վէրքերով պատած երեսդ ինչ է ասում. ա՛՛ կնանիք, նայեցէք սրա երեսին, սուտ եմ ասո՞ւմ. ինչ է ձեր թաղեցուց էլ քուն ու դադար չես տալիս գիշերները, դէ կորի՛ր այս տեղից թէ չէ այս թուրքխառնին, տեսնում ես, վրադ կը կտորատեմ»:

Մնացածներն էլ նորա օրինակին հետեւեցին, էլ հացհոցանք, անէծք չը մնաց, որ նորա գլխին չը թափէին:

Թագուհին սկզբում մնաց սառած, կանգնած,

յետոյ դողաց սրտաց, սարսնեց և կանայք կարծում էին ուշագնաց պիտի լինի, վեր ընկնի, բաց յանկարծ ծիծաղեց, քոքուաց մեղաւոր եմ ես, մեղաւոր եմ ես, ասելով ձեռքից դէն զցեց երեխային և շորերը պատռտելով, գլուխը քանդելով դուրս վազեց: Քաղուհին գժւեց. նա վազում էր բղաւելով, հարայ տալով և մեղաւոր եմ, մեղաւոր եմ կանչելով. նա այնպէս էր փախչում, կարծես մէկը նրան հետեւելիս լինէր: *Եւ քաղուհի.*

Քաղուհու երեխան մնաց աջտուղընկած, սկզբում ոչ ոք չէր ուզում վերցնել նրան, հարամ համարելով. բաց յետոյ մի պառաւ երեխայի լացը չը կարողանալով տանել վերցրաւ, իւր տունը տարաւ:

Տանուտէրը Քաղուհու յետեւից մարդ գցել տաւ, բռնեց և մի տան մէջ կողպեց, զգրին հրամայելով ճիպոտներ պատրաստել: Երկինադիմին տանուտէրը մի քանի մարդկանցով դուռը բաց անել տաւ. Քաղուհուն մի անկիւնում արնաթաթախ կուչ եկած գտան. սաղ տեղ չէր մնացել, այնքան էր դէս դէն վազել, գլուխը պատերին կպցրել: Այդտեղից ուժով դուրս բերին. տանուտէրը սկսեց հայհոյել, թքել երեսին և ասել. «Թո՛ղ, ասում եմ, լի՛րբ, անզգամ, անառակութիւնդ, թէ չէ ցաքում դնել կը տամ քիւրեմ. ո՛ւմ ես ուզում խաբել, սուտ աղքատ ես ձեւանում, սուտ գժւում ես, այդ բոլորը թողիր թէ չէ ճիպոտները պատրաստ է. թողնում ես թէ չէ, ասա. հա՛, թէ չէ՛». և տեսնելով որ Քաղուհին

միայն ծիծաղում և վայրենական ձայներ է հանում, հրամայեց ծեծել:

Իդաւում էր Քաղուհին, վեր վար էր թռչկոտում, հարայ էր տալիս, բաց տանուտէրը ծեծը չէր մեղմացնում, այլ ասում էր. «Ամենայն օր կը ծեծւես, եթէ լաշառութիւնդ չը թողնես»:

Տան չորս կողմն էին հաւաքւած գիւղացիները. Քաղուհու ձայնը նրանց ականջը ընկնելով ռուխա՛յ, ուխա՛յ էին ասում, ձեռքները կրծքերը քսելով. միայն երեխաների վերայ էր, որ վատ տպաւորութիւն էր թողնում, նրանք զարգանդում, փշաքաղում էին Քաղուհու ձայնը լսելով. «Քաջկոտ է ընկեր», ասում էին և փախչում:

— Զէ, գժւած է, ի զուր եսք ծեծում, մեղք է, վերջապէս ասաց տանուտէրը և արգելեց ծեծը. թողէք այստեղ մնայ, հացից ջրից մօտը դրէք, դուռը փակեցէք, դնացէք:

Այդպէս էլ արին. Քաղուհուն թողեցին տան մէջ փակւած: Երեխաներից ամեն մէկին տանուտէրի հրամանով մի տուն տւին. նրանց վերայ նոյնպէս վերքեր էր երևում:

Մի ամբողջ շաբաթ Քաղուհուն փակւած պահեցին օրը մի անգամ հաց ու ջուր տալով և վերջը դուրս բերին՝ տեսնելով որ մի քիչ մեղմացել է: Նա էլ չէր վազում, շորերը չէր պատռտում. փողոցները ընկած ման էր գալիս, հաց էր ուզում, ստացած հացը մի քանի անգամ կծում, ուտում էր և մնա-

ցածը դէն գցում, բայց երբ երեխաները յետևը կտրած հայհոյում, քարոտում էին «քաջքոտ, քաջքոտ» կանչելով, այն ժամանակ հայհոյում, շորերը պատռում, և հարաց տալով փախչում էր բերանը փըրփռած:

Թագուհուն վարժեցան զիւղացիները. հաց էին տալիս պահում, որովհետև բանեցնում էին, հասնողը ջուր էր կրել տալիս, թէև միևնոյն ժամանակ և զգում էին նորա վերքերից:

ԻԳ.

Ստեփանը Բագու ապրում էր առանց իրան հաշիւ տալու: Առաջի տարին էլի մէկ մէկ ցնցում, դողում էր յիշելով իւր անառակ կեանքը, իսկ այժմ սովորական բան էր դարձել նորա համար այդ տեսակ կեանքը. թէև ակտը նորա ձեռք ու ոտը կուշ էր ածել, բայց ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում նորա վերայ, ապրում էր ինչպէս մի կենդանի. աշխատածը համարեա ձեռքից գնում էր, աւքին չէր գալիս: Նա մի անգամ ապրանք ուղարկեց Սաքանին, յետոյ այդ էլ կտրեց ասելով. «Ինչո՞ւ եմ ուղարկում, տանի դա էլ ուտացնի, դժւար թէ ուղարկածս էլ չյետ ստանամ»: Իսկ երբ լսեց կնոջ դրութիւնը և նորա նորա խորհուրդները՝ զնայ և երեխաներին ահու-թիւն անել, նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Անդրկասպեան երկիրը. այդ այն ժամանակն էր, երբ այդ

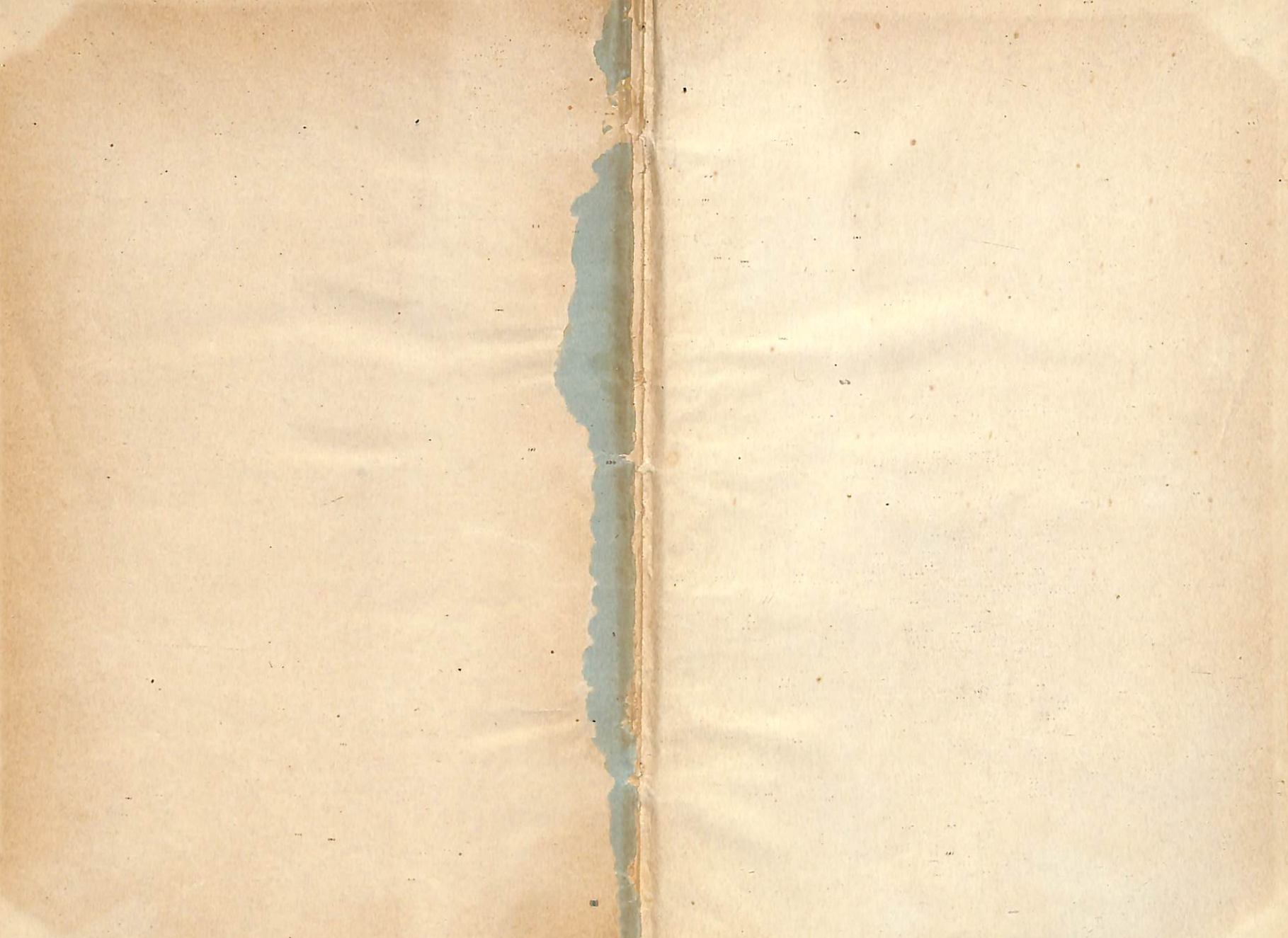
նոր երկրի համար նոյն հռչակն էր տարածւել, ինչ որ Բագուայ համար էր մի ժամանակ:

Նա զնաց հաց զիւղացիների երկրորդ «աւետեաց երկիրը» ոչ թէ նորա համար, որ հարստութիւն ձեռք բերի, վերադառնայ տուն, այլ որ այնտեղ, ինչպէս լուր էր տարածւել, աշխատանքի մեծ զնահատում և լաւ ապրուստ կար:

Ստեփանը ծովի միւս երեսը անցնելով, բոլորովին մոռացաւ իւր տուն ու տեղը, ամուսնուն ու որդի-բանց և չը քաշեց երկու տարի մեռաւ սարսափելի դրութեան մէջ:

58

58

2015

13600

